

Obsah

Úvod.....	8
1 Slnčný kult	10
1.1 Iunu a kozmogónia	10
1.2 Re	11
1.3 Amon-Re	12
1.4 Vyvrcholenie slnečného kultu – vláda Amenhotepa III.....	13
1.5 Slnčný kult za vlády Amenhotepa IV./Achnatona	13
2 Karnak	16
2.1 Stavebné materiály	16
2.2 Rané stavby Amenhotepa IV.	17
2.2.1 <i>Gm(t)-p3-itn</i>	17
2.2.2 <i>Hwt-bnbn</i>	18
2.2.3 <i>Tni-mnw</i> a <i>Rwd-mnw</i>	19
3 Amarnská chrámová architektúra.....	20
3.1 Topografia oblasti	20
3.2 História bádania	22
3.3 Stavebné materiály	24
3.3.1 Sušené tehly	24
3.3.2 Drevo	24
3.3.3 Kameň.....	25
3.3.4 Sadrový betón	25
3.4 Lomy na kameň používané v priebehu amarnskej doby	25
3.5 Vyobrazenia hlavných chrámov.....	26
3.6 Veľký Atonov chrám	28
3.7 Ďalšie stavby späté s <i>Pr-itn</i>	34
3.7.1 „Hala cudzineckého tribútu“	34
3.7.2 Panehsyho úradná rezidencia.....	35

3.7.3	Pekáreň.....	35
3.8	Malý Atonov chrám	36
3.9	Stavby spojené s kultom stojace mimo hlavné časti mesta a slnečné chrámy	39
3.9.1	Maru Aton.....	39
3.9.2	Kom el-Nana.....	41
3.9.3	El-Mangara	42
3.9.4	Púštne oltáre.....	43
3.10	Zhrnutie historických okolností konca amarnskej doby a jej stavieb	44
4	Chrám v starovekom Egypte	45
4.1	Význam	45
4.2	Symbolika	47
4.3	Špecifiká amarnských chrámov	50
4.3.1	Architektúra	50
4.3.2	Výzdoba	51
4.4	Zmeny v chrámovej architektúre v poamarnskom období.....	52
	Záver	54
	Obrazová príloha.....	64

.....

Úvod

Cieľom tejto bakalárskej práce je predstaviť chrámové a kultovné stavby obdobia vlády novoríšskeho panovníka Amenhotepa IV., známeho najmä pod neskôr zmeneným menom – Achnaton. Práve toto obdobie, označované podľa vtedajšieho novobudovaného hlavného mesta ríše, Achetatonu (dnes el-Amarna), ako amarnské obdobie, patrí kvôli zavedenej náboženskej reforme a od nej sa odvíjajúcim zmenám v štáte zrejme k najrozporuplnejším v histórii starovekého Egypta. Od tejto reformy, ustanovujúcej len jedinú formu božstva - slnečného, sa potom odvíja i podoba a funkcia za Amenhotepovej/Achnatonovej vlády budovaných chrámových stavieb.

Prvá kapitola práce popisuje význam slnečného kultu v starovekom Egypte, nakoľko práve s ním sú opísané stavby spájané. Predstaví vývoj tohto možno najvýznamnejšieho kultu v priebehu vývoja staroegyptskej ríše až po obdobie panovania Amenhotepa IV. a popíše udalosti, ku ktorým za jeho vlády došlo.

Druhá kapitola sa venuje stavebnej činnosti v Karnaku, keďže práve s ním sú spojené prvé stavebné počiny mladého panovníka po jeho nástupe na trón. Predstavené sú štyri chrámové stavby, z ktorých sa však zatiaľ archeologicky lokalizovať podarilo len jednu.

Tretia kapitola sa zameriava už na chrámovú architektúru nového hlavného mesta. Najprv čitateľa oboznamuje s topografiou danej oblasti a históriou výskumov, ktoré tu prebiehali. V ďalšej časti predstavuje a popisuje jednotlivé stavebné materiály, ktoré sa používali na budovanie týchto stavieb a uvádza lokality, z ktorých bol stavebný materiál získavaný. Informuje tiež o miestach a podobe vyobrazení, z ktorých bádatelia čerpajú časť informácií o podobe chrámov v hlavnom meste, nakoľko boli tieto stavby neskôr z náboženských i politických dôvodov rozoberané a materiál z nich využívaný inde. Hlavná časť kapitoly sa potom venuje popisu dvoch chrámov, ktoré v meste stáli a ďalších stavieb spätých s chrámami či nejakým spôsobom na nich závislých. Posledná časť tretej kapitoly práce sa venuje ďalším kultovným stavbám, ktoré sa nachádzali na periférii mesta a v závere zhŕňa historické okolnosti, ktoré viedli k zániku mesta a koncu amarnského obdobia.

Štvrtá a posledná kapitola práce približuje význam chrámu pre obyvateľov starovekého Egypta a jeho symboliku a na základe toho uvádza, čím boli Atonove chrámy podobné i špecifiká, ktorými sa tieto chrámy naopak od „standardných“ staroegyptských chrámov

predamarnského obdobia odlišovali. Predstaví tiež hlavné zmeny v chrámovej architektúre, ku ktorým došlo po konci amarnského obdobia.

1 Slničný kult

Kult Slnka bol odjakživa dôležitou súčasťou náboženského života starovekých Egypťanov. Slničné božstvo hralo hlavnú úlohu vo viacerých mýtických príbehoch počiatocného stvorenia, kde vystupovalo ako prvý vládca bohov i ľudí, a bolo spájané s panovníckou mocou. Egypťania však poznali i fyzické aspekty pôsobenia slnka ako zdroja svetla a tepla nevyhnutného pre život. Slničné božstvo bolo spájané aj s cyklom ročných období a bol mu pripisovaný i vplyv na každoročné záplavy, tak nevyhnutné pre prežitie celej krajiny.¹

1.1 Iunu a kozmogónia

Egyptský názov Iunu, grécky Heliopolis (Slničné mesto) označoval centrum starovekého egyptského slnčného kultu. Mesto bolo významným náboženským centrom a rozvíjalo sa od dôb Starej ríše až do Ptolemaiovského obdobia. Hlavným božstvom tu bol boh Re a v meste stála i jeho hlavná svätyňa. Z architektúry mesta sa však do dnešných čias zachovalo len veľmi málo. Od Ptolemaiovského obdobia dochádzalo k presúvaniu obeliskov a iných monumentov z mesta do Alexandrie, v Rímskej dobe boli obelisky prevezené i do Ríma. Pozostatky mesta neskôr poslúžili tiež ako zdroj stavebného materiálu pri budovaní Káhiry. Problémom pri skúmaní tohto významného starovekého mesta je i fakt, že sa jeho pozostatky v súčasnosti z väčšej časti nachádzajú pod modernou zástavbou, stratené pod súčasnými štvrťami severovýchodnej Káhiry, Al-Matarija a Ajn-Šams.²

S mestom bola taktiež spájaná jedna zo staroegyptských kozmogónií, mýtických náuk o vzniku sveta. Ako prvotné božstvo v nej vystupuje boh Atum („všetko/ úplnosť“), ktorý sa mal v okamihu stvorenia objaviť na prvotnom pahorku (či ním byť sám). Atum bol stvoriteľom prvej božskej dvojice, Šua a Tefnut, ktorých deti – Geb a Nut následne splodili ďalšie štyri božstvá: Usira, Eset, Seta a Nebtet. Spolu s ním tvorili tieto božstvá takzvané heliopolské Devätoro.³

¹ WILKINSON 2003, 206; WATTERSON 2003, 26.

² QUIRKE 2001, 73; BRUWIER 2010, 24, 25; BICKEL 2010, 27.

³ WILKINSON 2003, 17, 98–99; TRAUNECKER 2001, 74,77.

Atum bol rovnako solárnym božstvom a jeho spojenie so slnkom poukazovalo na slnko ako dôležitý faktor v procese stvorenia. V dennom solárnom cykle predstavoval Atum večerné, zapadajúce slnko.⁴

1.2 Re

Slnko ako teleso, zdroj života a energie bolo v starovekom Egypte označované špecificky „re/ra“. Ako označenie slnečného božstva je však toto meno doložené až od tretej dynastie, z doby vlády panovníka Džosera, staviteľa stupňovitej pyramídy. Ra či Re sa postupne stal zrejme najdôležitejším egyptským božstvom.⁵

Ako už bolo spomenuté, centrom jeho uctievania sa stal Heliopolis, kde bol vystavaný i jeho chrámový okrsk. Jeho presná podoba a poloha ale nie sú známe. Najväčším jeho dodnes dochovaným pozostatkom je obelisk vztýčený Senusretom I. z 12. dynastie, avšak či stavba pochádza z čias jeho vlády, alebo je staršieho dáta, zatiaľ nevieme.⁶ Mimo tohto mesta bol však Re uctievaný naprieč celou krajinou, boli preňho stavané svätyne, často bol jeho kult i začlenený do chrámu iného božstva.⁷

Skrz spojenie s heliopolským božstvom Atumom sa podľa tunajšej teológie ako Re-Atum stal prvotným božstvom, ktoré sa vynorilo ako vták *benu* (volavka) či zlaté dieťa z vôd praoceánu. Podobným prepojením viacerých konceptov sa vyskytoval i napríklad v spojení s Horom ako Re-Harachtej (Re-Hor dvoch horizontov)⁸, kde Hor vystupoval ako stelesnenie a symbol kráľovskej moci. Re bol vládcom na nebesiach i v podsvätí, prvým panovníkom na zemi, predkom ostatných božstiev. Veľký význam slnečného boha je doložený i z obdobia štvrtej dynastie, kedy je panovník po prvýkrát v rámci svojej titulatúry označovaný ako „syn Reov“, čo bol prívlastok, ktorý si ako prvý pridal k titulatúre faraón Radžedef. Panovník bol teda zástupca slnečného boha na zemi.⁹

Význam slnečného božstva je doložený i v období piatej dynastie, kedy si šiesti z panovníkov začínajú stavať takzvané slnečné chrámy. Podľa najlepšie zachovaného z nich, pochádzajúceho z vlády Niuserrea, objaveného v Abú Ghuráb, mali zrejme podobu otvoreného nádvorja s oltárom a s kamennou stavbou v tvare uzemčitého obelisku

⁴ PINCH 2002, 92; ASSMANN 1983, 83; WATTERSON 2003, 26.

⁵ QUIRKE 2001, 25.

⁶ QUIRKE 2000, 22.

⁷ WILKINSON 2003, 209.

⁸ WILKINSON 2000, 201.

⁹ QUIRKE 2001, 28, 127; PINCH 2002, 9, 182–183; MORENZ 1996, 34–35.

umiestneného na mohutnej podstave¹⁰ (*obr. 1*). Tieto chrámy boli pravdepodobne predlohou i pre neskoršie slnečné chrámy Novej ríše.¹¹

Podľa Textov pyramíd¹² sa mal panovník po smrti pripojiť k božskému sprievodu slnečného boha, ktorý cestoval na bárkach. Jedna z nich, „denná“ bola určená na cestu po oblohe, druhá „večerná“ na cestu po podsvätí, kedy malo dochádzať k akémusi spojeniu Rea s Usirom¹³, a boh tu ako Re-Usir spolu s ostatnými božstvami poráža démona Apopa, kým sa ráno na úsvite neobjaví znovuzrodený. V tomto každodennom rituáli, cykle smrti a znovuzrodenia, hral žijúci kráľ dôležitú rolu hlavného kňaza.¹⁴

V ikonografii bol Re najčastejšie zobrazovaný ako sokol či muž s hlavou sokola (*obr. 2*), barana alebo hlavou v podobe skaraba, niekedy tiež ako slnečný kotúč obtočený kobrou či obdobne. Posvätným zvierat'om zosobňujúcim slnečné božstvo bol býk Menwer.¹⁵

1.3 Amon-Re

V období Strednej ríše sa v Tébach dostával do popredia lokálny boh Amon („skrytý“). Postupom času nahrádzal miestneho boha Moncu. Za vlády ďalších panovníkov Strednej a Novej ríše sa stal, ako Amon-Re, najvyšším egyptským bohom. Za vlády Senusreta I. mu bol vystavaný chrámový okrskok v Karnaku, ktorý bol neskôr, najmä za vlády 18. dynastie, rozširovaný. Naďalej pretrvávalo spojenie boha Rea s osobou panovníka, slnečné božstvo bolo ale podriadené „skrytej“ povahe Amona. Spolu s bohyňou Mut a bohom Chonsuom tvoril Amon miestnu tébsku triádu. Panovník bol synom Amona a akýmsi jeho vtelením na zemi. Téby sa stali náboženským centrom ríše. Ruka v ruke s týmito udalosťami rástla i moc Amonových kňazov a bohatstvo jeho chrámov. Vplyv slnečného kutlu je však doložený i stavbami s ním spojenými, ktoré boli vystavané v Tébach (typické boli najmä obelisky). Za vlády Thutmoseho III. dokonca dostali Téby označenie „lunu horného Egypta“.¹⁶

¹⁰ Doplnené menšími postrannými budovami a skladmi (NUZZOLO 2015, 369, 375–376).

¹¹ QUIRKE 2001, 127; BADAWY 1965, 80–81.

¹² Vid' ALLEN 2005, 33.

¹³ ASSMANN 2009, 62.

¹⁴ MORENZ 1996, 39, 40; QUIRKE 2001, 45, 53, 59; PINCH 2002, 92–93.

¹⁵ WILKINSON 2003, 174, 208–209; QUIRKE 2001, 109.

¹⁶ PINCH 2002, 19, 23, 100; WATTERSON 2003, 130–135; QUIRKE 2001, 61, 62.

1.4 Vyvrcholenie slnečného kultu – vláda Amenhotepa III.

Počas vlády Amenhotepa III. došlo k obnoveniu či znovuzrodeniu slnečného kultu. Nie však v zmysle opätovného povýšenia Rea ako hlavného božstva. Amenhotep III. počas svojej vlády dbal aj na udržiavanie svojho osobného kultu a za týmto účelom vystaval viacero chrámov nielen v Egypte ale aj Núbii. Hlavná zmena v ponímaní však nastala pravdepodobne po jeho oslave sviatku *sed*. Amenhotep III., sa narozdiel od predošlých panovníkov, ktorí sa spájali so slnečným božstvom po svojej smrti, stal zrejme už za života „tým, ktorý je v slnečnom kotúči“ a teda prejavom slnečného božstva na zemi. V Luxore bol navyše objavený kultovný objekt, socha zobrazujúca panovníka ťahaná na saniach, označená ako „žiariaci slnečný disk všetkých zemí“¹⁷. Už za jeho vlády teda dochádza k počiatku vzrastu kultu, ktorý dosiahol svoj vrchol za panovania jeho nástupcu.

1.5 Slnečný kult za vlády Amenhotepa IV./Achnatona

Po Amenhotepovi III. nastúpil na egyptský trón jeho (zrejme) najstarší syn, princ Thutmose, ale ďalší z jeho synov, Amenhotep, vládnuce spočiatku ako Amenhotep IV. Okamih jeho nástupu na trón však ostáva otázkou. Nevieme totiž, či nastúpil Amenhotep IV. na egyptský trón až po smrti Amenhotepa III. alebo už skôr, ako spoluvládca svojho otca a ak, v ktorom roku jeho vlády sa tak stalo. Existujú totiž teórie o jeden alebo dvojročnej, prípadne i dvanásťročnej koregencii.¹⁸

Zrejme ale je, že pri nástupe na trón bol Amenhotep IV označený ako „ten, ktorého Amon vyvolil“.¹⁹ V počiatkoch bol panovník taktiež zobrazovaný uctievaúc slnečné božstvo v obvyklej podobe, teda ako muža so sokoliou hlavou. S postupom času ale v náboženskej sfére došlo k zmenám. Prvé vlastné stavebné počiny faraóna v Karnaku boli už zasvätené len novej forme slnečného božstva, slnečnému disku, Atonovi.²⁰

Hoci je Aton ako božstvo doložený od 1. prechodnej doby, najvýznamnejšiemu postaveniu sa mu dostalo až za vlády Amenhotepa IV. Podľa jednej z hypotéz za tým mohla

¹⁷ QUIRKE 2001, 149–151; KOZLOFF – BRYAN – BERMAN 1992, 35, 74–77, 132–135.

¹⁸ VAN DE MIEROOP 2011, 199; VAN DIJK 2003, 267.

¹⁹ VAN DIJK 2003, 267.

²⁰ STEVENSON SMITH 1981, 299; QUIRKE 2001, 155.

stát' snaha faraóna, vyjadriť poctu svojmu (zosnulému) otcovi, „žiariacemu slnečnému disku všetkých zemií“. Hypotéza sa opierala aj o fakt, že v egyptčine znejú slová slnečný disk (*itn*) a otec (*iti*) veľmi podobne.²¹

Pôvodne bol Aton v ikonografii zobrazovaný ako muž s hlavou sokola, na ktorej sa nachádzal slnečný disk lemovaný kobrou. Pripomínal tak vyobrazenia Rea. Už v ranom období vlády Amenhotepa IV.²² ale došlo k dosť radikálnej zmene a Aton začína byť znázorňovaný len v podobe slnečného kotúča s ureom na spodnej strane, a slnečnými lúčmi ukončenými dľaňami, otvorenými či držiacimi symbol života *ʿnh*. Ním sa božstvo dotýkalo kráľovského páru či členov rodiny (*obr. 3*). Takto bol vyjadrený princíp daru života.²³ Božstvo býva znázornené iba „plošne a vždy zasadené do nejakého výjavu“.²⁴

Oficiálne meno božstva znelo v preklade „Ten, ktorý žije, Re-Harachtej, ktorý sa raduje na horizonte, vo svojom mene Šu, ktorý je v Atonovi“²⁵ a toto meno bolo čoskoro zapisované do dvoch kartuší. Tým bola nastolená božia vláda, ktorú, ako Assmann podotýka, „vykonáva božstvo so svojím synom (panovníkom) a skrz neho“²⁶

Niekedy v priebehu piateho roku svojej vlády zmenil Amenhotep IV. svoje meno na Achnaton („prospešný Atonovi“) a zriekol sa tak akéhokoľvek spojenia s Amonom. Panovník následne opustil Téby a presunul sa do novobudovaného hlavného mesta, Achetatonu („Atonov horizont“). Mesto sa stalo nielen centrom kráľovského dvora ale i centrom výlučne Atonovho kultu²⁷ a božstvu tu boli vystavané nové chrámy.²⁸

Aj keď spočiatku dochádzalo len k obmedzeniu uctievania iných božstiev, v tomto období sa už kult Atona stal jediným oficiálnym kultom. Amonov kult bol oficiálne zakázaný, jeho meno a podoby boli odstraňované z egyptských chrámov, jeho chrámy boli zatvorené a ich obrovský majetok zabavený. Do akej miery boli postihnuté iné božstvá či ich oficiálne uctievanie za hranicami hlavného mesta a v iných centrách, nie je celkom jasné.²⁹

Súkromné uctievanie iných božstiev sa u obyvateľov Achetatonu vyskytovalo naďalej. Nie je jasné, nakoľko dochádzalo k obmedzeniam i v tejto oblasti. Individuálne uctievanie

²¹ QUIRKE 2001, 154–156; WILKINSON 2003, 236; WATTERSON 2003, 144–145.

²² Príklady takéhoto vyobrazenia sú už z obdobia vlády Amenhotepa II. (WILKINSON 2003, 240).

²³ WILKINSON 2003, 240; ASSMANN 2002, 252.

²⁴ ASSMANN 2002, 251.

²⁵ VAN DIJK 2003, 267.

²⁶ ASSMANN 2002, 259; VAN DIJK 2003, 267–268.

²⁷ Boh Re ale zrejme nejakým spôsobom pretrvával, nakoľko chcel panovník postaviť hrob pre posvätného býka Menwera (VAN DIJK 2003, 275).

²⁸ REDFORD 1987, 137–142.

²⁹ QUIRKE 2001, 157, 167–169; HORNUNG 1996, 249.

Atona bežnými občanmi zostáva tiež otázne.³⁰ Napriek existenci Atonovho kňazstva bol zrejme panovník jediným spojením medzi božstvom a ľuďmi. Známe nie sú ani jednotlivé úkony praktikované pri uctievaní. Zachoval sa však prednášaný (či spievaný) text, autorstvo ktorého sa zvyčajne pripisuje Achnatonovi, známy ako Chválospev na Atona.³¹ V deviatom roku vlády panovníka sa meno božstva zmenilo na „Ten, ktorý žije, Re, vládca horizontu, ktorý sa raduje na horizonte, v jeho mene Re, otec, ktorý sa vrátil ako slnečný disk (Aton)“³².

Významnú úlohu v Atonovom kulte však popri panovníkovi zohrávala i jeho manželka, kráľovná Nefertiti³³. Tá bola vo väčšine prípadov na výjavoch zachytávajúcich obetné úkony pre Atona zobrazovaná spolu s panovníkom, či (v niektorých prípadoch)³⁴ dokonca i sama.

Po smrti panovníka, asi v 17. roku jeho vlády, ale éra panovania Atona dlho nepretrvala. Dvor opustil Achetaton, predošlé kulty božstiev boli obnovené a rovnako tak Téby v roli hlavného náboženského centra krajiny. Podobne ako nechal Achnaton odstraňovať mená a vyobrazenia Amona, boli o niečo neskôr za vlády Horemheba zo stavieb odstraňované práve mená Achnatona a jeho manželky Nefertiti. Prekvapivo, mená Atona vpísané v kartušiach ostali nedotknuté.³⁵ Re ako slnečné božstvo ostal naďalej súčasťou staroegyptského náboženstva a pretrval až do jeho konca.³⁶

³⁰ Objavené boli pozostatky rôznych domácich svätýň, slúžiacich možno kultu kráľovskej rodiny. Individuálne uctievanie Atona teda zrejme prebiehalo len skrz uctievanie panovníka či kráľ. páru spoločne. Kráľovský pár by tak mohol byť s Atonom súčasťou jeho triády (ALLEN 1997, 4–5; IKRAM 1989).

³¹ STEVENS 2006, 6–8; QUIRKE 2001, 159.

³² VAN DIJK 2003, 270.

³³ Vid' poznámka 30.

³⁴ Vid' podkapitola 2.2.2.

³⁵ KEMP 2012, 302.

³⁶ QUIRKE 2000, 22.

2 Karnak

Počiatky stavebnej činnosti Amenhotepa IV. sa viažu k Tébam a Karnaku, kde nový panovník, predtým než sa kráľovský dvor presunul do nového hlavného mesta, jednak dokončil práce na stavbách svojho otca a jednak sám postavil viacero chrámov.³⁷

2.1 Stavebné materiály

Už na počiatku svojej vlády otvoril Amenhotep IV. nové ťažobné doly nachádzajúce sa južne od Luxoru v Gebel el-Silsile, z ktorých čerpal pieskovec pre svoje budúce stavby.³⁸

Výstavba v kameni v starovekom Egypte obvykle vyžadovala pri veľkých projektoch množstvo času a pracovnej sily. Kameň, ktorý sa dovážal na stavbu mal zvyčajne formu len nahrubo opracovaných veľkých blokov, ktoré vyžadovali následné dôkladné opracovanie na mieste, aby mohli byť použité ako stavebný materiál.³⁹ Kvôli urýchleniu výstavby a zredukovaniu množstva vynaloženej sily bola v stavebnom programe Achnatonových budov zavedená inovácia. Jednotlivé kamenné bloky boli menšej veľkosti s unifikovanými rozmermi príližne 27x27x54 cm⁴⁰, čím sa umožnilo ich prenášanie a kladenie jednou silnejšou osobou. Moderný termín používaný pre takéto pieskovcový či vápencový blok je arabské slovo „talatat“, čo v preklade znamená „tri“, čo mohlo byť narážkou na fakt, že blok dosahoval dĺžku troch dlaní.⁴¹

Podľa spôsobu umiestnenia jednotlivých blokov boli talataty dekorované buď na dlhšej, alebo kratšej strane, prípadne boli talataty dekorované z viacerých strán.⁴²

Najskoršími objavenými príkladmi použitia talatatov sú bloky objavené v Karnaku. Nájdené bloky boli druhotne využité za vlády Horemheba ako výplňový materiál pre deviaty pylón a do jeho okolia sa dostali po narušení pylónu buď zemetrasením alebo z dôvodu prirodzeného rozpadu a chátrania objektu.⁴³

³⁷ ALDRED 1973, 28.

³⁸ BLYTH 2006, 120.

³⁹ KEMP 2012, 60.

⁴⁰ ARNOLD 2003, 238. (rozмеры sa u jednotlivých autorov čiastočne odlišujú, vid'. napríklad KEMP 2012, 60 alebo REDFORD 1987, 66).

⁴¹ KEMP 2012, 60; ALDRED 1973, 28.

⁴² SMITH 1976, 4, 30–31. Z hľadiska stability je pravdepodobné, že talataty slúžili ako obklad jadra stien, vybudovaného zo sušených tehál (BLYTH 2006, 121).

⁴³ REDFORD 1987, 66.

2.2 Rané stavby Amenhotepa IV.

Ako už bol vyššie spomenuté, pred vybudovaním vlastných stavieb dokončil mladý panovník práce na stavbách Amenhotepa III. v Karnaku. Vyzdobil vstup tretieho pylónu a tiež pokračoval v prácach na nedokončenom desiatom pylóne, kde zrejme Achnaton vybudoval bránu.⁴⁴

Na základe počtu výskytov jednotlivých názvov na nájdených talatatoch Amenhotep IV. v Karnaku zrejme postavil 4 chrámové stavby, označené ako *Gm(t)-p3-itn* („Aton je nájdený“), *Hwt-bnbn* („Sídlo kameňa *benben*“), ktorý mal byť súčasťou *Gm(t)-p3-itn*. *Rwd-mnw-n-itn-r-nḥḥ* (doslova „Pevné sú monumenty Atona naveky“) a *Tni-mnw-n-itn-r-nḥḥ* („Vznešené sú monumenty Atona naveky“).⁴⁵

Medzi menej často sa vyskytujúcimi názvami sa nachádzajú ďalšie 4 stavby, medzi nimi v preklade napríklad takzvaná „Široká hala/ nádvorie“, „Dom Atona“ či „Stánok Atona“ ktorý bol zrejme súčasťou v *Gm-p3-itn*.⁴⁶

2.2.1 *Gm(t)-p3-itn*

Zrejme prvou vybudovanou stavbou bol práve *Gm(t)-p3-itn*, ktorého výstavba pravdepodobne začala až po Amenhotepovej oslave sviatku sed⁴⁷, ktorý neobvykle⁴⁸ slávil najneskôr na počiatku druhého roku svojej vlády⁴⁹. Jediná zo stavieb Amenhotepa IV., ktorá bola v Karnaku zatiaľ lokalizovaná, sa nachádzala na východ od okrsku Amon-Rea.⁵⁰

Západnú časť stavby, jedínú, ktorá bola dosiaľ dostatočne odkrytá, tvorilo obdĺžnikové nezastrešené nádvorie. Po obvode tohto nádvoría, možno ďalej rozdeleného priečnymi stenami, stála zastrešená kolonáda s približne 7 m vysokými piliermi. Tie boli rozmiestnené v dvojmetrovom odstupe. Na južnej a z časti i západnej strane nádvoría stáli oproti každému z pilierov sochy panovníka (*obr. 4*). Pred každou zo sôch sa pravdepodobne nachádzal žulový obetný stôl. Fragmenty nájdené na severnej strane ukazujú na prítomnosť voľne stojacich kremencových či žulových sôch v životnej veľkosti. Jednalo sa o usirovské sochy panovníka

⁴⁴ BLYTH 2006, 119–120.

⁴⁵ TAWFIK 1976, 61.

⁴⁶ TAWFIK 1976, 61–63.

⁴⁷ Viď GOHARY 1992.

⁴⁸ Zvyčajne oslavovaný po tridsiatom roku vlády panovníka (KOZLOFF – BRYAN – BERMAN 1992, 38).

⁴⁹ Iné zdroje tvrdia, že niekedy počas 2. roku vlády (BLYTH 2006).

⁵⁰ REDFORD 1984, 71; BLYTH 2006, 121.

či dvojicu zobrazujúcu Amenhotepa IV. s manželkou Nefertiti. Scény vyobrazené na kamenných stenách nádvorja zachytávali panovníka a Nefertiti pri rôznych činnostiach spojených s oslavami kráľovského jubilea, čo indikuje že chrám bol postavený zvlášť pre túto príležitosť.⁵¹

Rozmery chrámu sú odhadované na cca 216 x 130 m. Vo vzdialenosti asi 5 m od kamennej ohradnej steny ohradzoval chrámový okrsok ďalší múr postavený zo sušených tehál. Kvôli neskoršej deštrukcii nepoznáme polohu a vzhľad hlavného vstupu. Ak bol však chrám naozaj orientovaný na východ, predpokladá sa, že sa nachádzal na západnej strane.⁵²

Ďalšie vyššie spomenuté stavby Amenhotepa IV. v Karnaku bohužiaľ neboli dosiaľ s určitosťou lokalizované a ich účel ostáva taktiež nejasný.⁵³

2.2.2 *Hwt-bnbn*

Druhou významnou stavbou bol *Hwt-bnbn*. Na základe nápisov, v ktorých sa tento názov vyskytuje mohol byť snáď súčasťou okrsku *Gm(t)-p3-itn*, prípadne mohol byť k nemu nejak pripojený. Hieroglyfický nápis na talatatoch vykazuje istú zvláštnosť. Determinatív tu totiž nie je zobrazený ako pyramidion⁵⁴ či napríklad stéla, ale ako obelisk. Redford na základe tohto predstavuje možnosť, že obelisk, ktorý postavil Thutmose IV. vo východnej časti karnackého chrámového komplexu, sa mohol stať centrom spomínanej stavby.⁵⁵

Plán budovy nie je taktiež známy. Vieme však, že obsahovala pilierovú kolonádu či halu a že vstup na nádvorja lemovali masívne pylóny s prechodmi zavíšenými takzvanou prelamanou rímsou, prvkom typickým pre amarnskú architektúru.⁵⁶

Prekvapením zisteným pri skúmaní reliéfnych vyobrazení je i fakt, že na všetkých zobrazených scénach je celebrantom len kráľovná Nefertiti, občas s jednou či oboma dcérami a úplne chýba vyobrazenie Amenhotepa IV.⁵⁷

⁵¹ BARD 1999, 471; REDFORD 1984, 102–104.

⁵² BLYTH 2006, 121.

⁵³ BARD 1999, 472.

⁵⁴ SANDMAN 1938, 144.

⁵⁵ REDFORD 1984, 72–78.

⁵⁶ REDFORD 1984, 75.

⁵⁷ REDFORD 1976, 80–81; VAN DIJK 2003, 268.

2.2.3 *Tni-mnw* a *Rwd-mnw*

Scény na talatat z *Tni-mnw* zobrazujú jednak súkromné komnaty a rôzne činnosti ako napríklad pečenie chleba či uskladňovanie vína, ako aj výjavy z obetných ceremónii. Obetné scény sa nachádzali aj na stenách *Rwd-mnw* spolu so scénami zachytávajúcimi vojenské zložky, sluhov a dvoranov sprevádzajúcich panovníka na voze či nosidlách. Ani u týchto budov nepoznáme ich presnú funkciu, avšak predpokladá sa, že tiež slúžili nejakým spôsobom kultu.⁵⁸

K ukončeniu stavebnej činnosti v Tébach dochádza niekedy v priebehu 5. roku vlády panovníka, v čase keď si mení meno na Achnaton a dvor presúva do nového hlavného mesta. Koniec Achnatonových stavieb nastáva za vlády Horemheba, ktorý nechával chrámy systematicky rozoberať a materiál z nich využíval pre svoje nové stavby. Talataty z týchto chrámov poslúžili ako výplň II. a IX. a X. pylónu a zrejme ako základy pre hypostylovú halu v Karnaku, ďalšie znovupoužité talataty sa našli napríklad v Luxore a Medamúde.⁵⁹

⁵⁸ REDFORD 1984, 72; BLYTH 2006, 125.

⁵⁹ BLYTH 2006, 120–121, 136–137.

3 Amarnská chrámová architektúra

3.1 Topografia oblasti

Staroveký *3h.t-jtn* („Atonov obzor“ – dnes el-Amarna) (*obr. 5*), ležal na východnom brehu Nílu a bol vzdialený približne 275 km severo-západne od Théb a niekoľko desiatok kilometrov južne od dnešného správneho strediska stredného Egypta - Minje. Pozostatky mesta sa rozkladajú medzi dnešnými osadami Et-Till, Hagg Kandíl a Hawáta.⁶⁰

Oblasť, na ktorej sa mesto nachádzalo nebola pred jeho založením takmer vôbec osídlená. Hranice nového mesta vymedzovali veľké hraničné stély, starostlivo vytesané do skalných stien⁶¹ (*obr. 6*). Doposiaľ ich bolo objavených 15. Tri sa nachádzali na západnom a 12 na východnom brehu rieky. Tieto stély vymedzovali mestu rozlohu viac než 200 km². Hoci sa centrum Achetatonu nachádzalo na východnom brehu Nílu, hraničné stély ukazujú, že sa mesto malo rozprestierať aj na brehu západnom (to ale nie je doložené archeologickým výskumom).⁶²

Mesto sa rozprestieralo na línii viac menej kopírujúcej breh rieky, na mieste kde sa východné vápencové útesy v dĺžke niekoľkých kilometrov vzdávajú od rieky a ohraničujú tak priestor súše o dĺžke približne 10 km a šírke 5 km.⁶³

Takzvané Severné mesto zahrňujúce aj Severný palác pri rieke, ktorý slúžil ako rezidencia panovníka a jeho rodiny, bolo spojené s južnejšími časťami mesta širokou ceremoniálnou ulicou, dnes známou pod názvom Kráľovská cesta. Tá viedla na juh popri ďalšej budove, na východ od nej stojacom Severnom paláci, samostatnej východo-západne orientovanej stavbe, s hlavným vchodom smerujúcim teda na západ k rieke. Palác bol pravdepodobne nakoniec určený pre najstaršiu princeznú, Meritaton.⁶⁴ Cesta viedla ďalej pozdĺž takzvaného Severného predmestia s približne 300 domami⁶⁵, k takzvanému Centrálnemu mestu, vzdialenému asi 2,5 km od Severného mesta. Centrálnе mesto predstavovalo administratívne a náboženské centrum (*obr. 7*). Zahŕňalo dva hlavné chrámy

⁶⁰ KEMP 1977, 123.

⁶¹ MURNANE – VAN SICLEN 1993, 1.

⁶² REDFORD 1987, 139; KEMP 2006, 284–287.

⁶³ WEIGALL 1923, 80.

⁶⁴ Viď KEMP 2006, 284; KEMP 2012, 147; na základe nájdených fragmentov s jej menom (NEWTON 1924, 295).

⁶⁵ BARD 2007, 224.

ležiace na východnej strane Kráľovskej cesty, teda Veľký Atonov chrám a asi o pol kilometra južnejšie ležiaci Malý Atonov chrám, ďalej skupinu administratívnych a hospodárskych budov, domov a palácov, vrátane takzvaného Veľkého paláca ležiaceho na západnej strane Kráľovskej cesty. S takzvaným Kráľovým domom bol spojený tehlovým mostom preklenujúcim ceremoniálnu cestu. Tieto komplexy tvorili okraje priestoru, kde Kráľovská cesta končila.⁶⁶ Na východ sa nachádzala takzvaná Osada robotníkov, kde bolo archeologicky odkrytých cca 70 domov. Mestské osídlenie pokračovalo aj ďalej na juh, k dnešnej lokalite Kom el-Nana (snáď sa jednalo o slnečný chrám kráľovnej Nefertiti) a končilo za domovými štvrtami, vyvíjajúcimi sa podľa vlastnej dynamiky.⁶⁷

Z archeologických ostatkov je zjavné, že mestská zástavba nebola jednotne plánovaná.⁶⁸ Podľa dochovaných stôp tvorili obytné domy a rezidencie približne polovicu rozlohy mesta a spadali do troch oddelených zón. Najväčšia z nich sa tiahla južne od Centrálného mesta asi 2,5 km až k miestu, kde sa púšť začala zvažovať. Najjužnejšia štvrť, dnes nazývaná Južné predmestie bola zrejme vystavaná narýchlo a obývaná len kratšiu dobu, na rozdiel od trochu severnejšie položeného Južného mesta (tiež označovaného ako Hlavné mesto). Severná časť Centrálného mesta sa zdá byť bez obydľí, až na niekoľko roztrúsených domov. Spomínané Severné predmestie sa nachádza asi pol kilometra ďalej. Najsevernejšou časťou s obytnými domami bolo Severné mesto.⁶⁹

Útesy na východe amarnskej planiny sa po vystavaní mesta stali miestom pre skalné hrobky panovníka, jeho rodiny a hodnostárov. Hrobka panovníka, určená zrejme i pre Nefertiti a ich dcéru Meritaton, sa nachádzala v úbočí menšieho wádí. To smerovalo na sever od hlavného wádí, vedúceho z okraja amarnskej planiny, približne v strede poloblúka útesov. Vzťah tohto “nového údolia kráľov” k chrámom v meste je zrejmy napríklad z polohy a orientácie Malého Atonovho chrámu (považovaného snáď za panovníkov zádušný chrám). Predĺžením jeho osi totiž dostaneme priesečník s kráľovskou hrobkou.⁷⁰

Hrobky hodnostárov sa delia do dvoch skupín a to na takzvané Severné hrobky, nachádzajúce sa v horách tvoriacich severné úbočie amarnskej planiny a na druhú skupinu, zloženú z 22 hrobiek, takzvané Južné hrobky, ktorá leží v jej juhovýchodnom rohu.⁷¹

⁶⁶ KEMP 2006, 284–288; VERNER 2010, 292–294.

⁶⁷ KEMP 2012, 161.

⁶⁸ KEMP 1977, 126.

⁶⁹ KEMP 2012, 162–163.

⁷⁰ Viď podkapitola 3.8.

⁷¹ DAVIES 1903, 2; <http://www.amarnaproject.com/documents/pdf/Amarna-Royal-Tombs.pdf> (4. mája 2017).

3.2 História bádania

Prvé moderné popisy lokality získané cestou na sever do Káhiry, priniesol Edmé Jomard počas Napoleonovej výpravy do Egypta v r. 1798/99, pričom ich doplnil aj náčrtom plánu mesta. V rokoch 1824 a 1826 navštívil Amarnu Sir John Gardner Wilkinson, ktorému sa podarilo rozpoznať a zaznačiť do mapy množstvo jednotlivých dôležitých stavieb. Prvýkrát sa jeho plán objavil v roku 1837 v monografii *Manners and customs of the ancient Egyptians*. Wilkinsonove mapy sú „neobyčajne verné tomu, čo objavili neskoršie výpravy pri výskumoch a stali sa vzácnym záznamom o stave lokality v dvadsiatych rokoch 19. storočia“.⁷²

O dvadsať rokov neskôr prichádza na lokalitu pracovať expedícia Die Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften, vedená Richardom Lepsiom, počas ktorej jeden z bádateľov, Georg Erbkam, vytvoril mapu hlavných častí mesta. Jednalo sa v podstate o detailnejšiu verziu Wilkinsovho plánu.⁷³

V zime v roku 1891 a na jar nasledujúceho roku pracoval na lokalite Flinders Petrie s Howardom Carterom, skúmajúc oblasť Centrálného mesta, najmä Veľký Atonov chrám, Veľký palác a príslušné administratívne a obytné stavby. Petrie vytvoril mapu celej oblasti, na ktorej sa Achetaton aj so svojim zázemím v staroveku rozprestieral, avšak miesta, ktoré pokrýva samotné mesto sú reprodukciou Erbkamovej mapy. Na nej vyznačil Petrie miesta niektorých svojich vlastných objavov.⁷⁴

V rokoch 1901-1907 začala na lokalite prevádzať výskumy expedícia Egypt Exploration Fund (neskôr Egypt Exploration Society), v čele s Daviesom, ktorý skúmal a popísal Severné a Južné hrobky.⁷⁵

V období medzi rokmi 1911 a 1914 pracovala na lokalite nemecká expedícia, vedená Ludwigom Borchardtom pracujúcim pod egidou Deutsche Orient-Gesellschaft a práve s Borchardtovým menom sa spája objav významných dokladov staroegyptského sochárskeho umenia⁷⁶, medzi ktorými sa nachádzala aj busta kráľovnej Nefertiti, vystavená dnes v Egyptskom múzeu v Berlíne. Expedícia vytvorila a na počiatku sezóny aj predstavila celkový číselný a referenčný systém pre odkryté archeologické objekty, ktorý bol dôležitý pre komplexný výskum amarnskej planiny, vedený P. Timmeom.⁷⁷

⁷² KEMP – GARFI 1993, 16–17.

⁷³ KEMP – GARFI 1993, 18–19.

⁷⁴ PETRIE 1894, 1–2; KEMP – GARFI 1993, 18–19.

⁷⁵ STEVENS 2006, 11.

⁷⁶ BORCHARDT – RICKE 1980, 87–100.

⁷⁷ TIMME 1917.

Medzi rokmi 1914 a 1921 opäť prebrala archeologickú koncesiu v Amarne Egypt Exploration Society. Počiatočné práce prebiehali v oblasti Hlavného mesta pod vedením T. E. Peeta a C.L. Woolleyho. Pôvodným plánom britskej expedície bolo odkrývanie častí mesta nadväzujúc tak na predošlé nemecké výkopy. Tento plán sa ale postupom času zmenil a pre výskum boli vybraté ďalšie plochy, čím si tak expedícia dopomohla k získaniu väčšej rozmanitosti výsledkov. V roku 1923 sa pod vedením F.L. Griffitha výkopové práce posunuli severnejšie než hranice Borchardtovho výskumu a začalo sa tiež odkrývanie Severného paláca. Počas výskumu vytvoril W. B. Emery v roku 1924 detailnejšiu a presnejšiu mapu lokality. Jednalo sa v podstate o zväčšenú kópiu nemeckého plánu, na juhu siahajúcu k Maru-Aton, na východe k Osade robotníkov a na severe ku Veľkému chrámu. Severnejšie časti boli podobným spôsobom zmapované H. B. Clarkom v roku 1926. Nakoniec, na prelome rokov 1932 a 1933 vytvoril Waddington, pracujúci pod Pendleburyho vedením⁷⁸, použitím niekoľkých starších máp prepracovanú mapu lokality, zahrňujúcu oblasti od severných častí mesta smerom na juh až po Kom el-Nana. Hoci nebola nikdy publikovaná, bola táto mapa prvou, ktorá zahŕňala všetky lokality v oblasti Amarny.⁷⁹

Amarna postupne prešla pod pôsobenie egyptskej pamiatkovej správy. Dve sezóny v roku 1977 a 1978 pracoval na lokalite Barry Kemp spolu s Mohammedom Abd el-Aziz Awadom. Počas prvej sezóny bolo hlavným cieľom výskumu vytvorenie mapy, ktorá by obsiahla priestor celého mesta i prípadné vzdialenejšie dôležité náleziská. Od roku 1981 spolu s malým tímom pracoval na znovuodkrývaní objektov Severného mesta Salvatore Garfi a snažil sa tu (v rokoch 1982-86 a 1988) vyjasniť nejednoznačné výsledky Pendleburyho výskumu. Výskumy Kempovho i Garfiho tímu si kladli za cieľ opraviť umiestnenie objektov na plánoch rozľahlých oblastí, na ktorých boli vyznačené stavby vykopané v minulosti, pričom Garfi nadväzoval na Kempovu predošlú prácu. V roku 1989 odovzdal Kempovi svoje výsledky na konečné editovanie. V súčasnosti prevádza B. Kemp a jeho tím výskumy na lokalite pod záštitou Amarna project, ktorého je riaditeľom.⁸⁰

⁷⁸ PENDLEBURY 1933, 117.

⁷⁹ KEMP – GARFI 1993, 21.

⁸⁰ KEMP – GARFI 1993, 24, STEVENS 2006, 11; pre súčasný stav personálneho obsadenia zodpovedného za výskumy na lokalite viď :http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/index.shtml (4. mája 2017).

3.3 Stavebné materiály

3.3.1 Sušené tehly

Podobne ako tomu bolo v prípade profánnej architektúry v Amarne, v prvých fázach tvorili prevažnú časť muriva na výstavbu tamojších sakrálnych stavieb sušené tehly. Aj po neskorších prestavbách, respektíve po započatí výstavby v kameni ostali niektoré ďalšie stavby chrámového okrsku vystavané zo sušených tehál: napríklad pylóny oboch hlavných amarnských chrámov a ohradné múry chrámových okrskov. Materiál na výrobu tehál v starovekom Egypte štandardne predstavovala zmes nílkeho bahna a ostriva, najčastejšie rastlinného materiálu alebo keramických črepov a podobne, v kombinácii s pieskom. Na formovanie tehál sa používali pravouhlé drevené formy - kadluby, do ktorých sa vtlačilo "tehelné cesto" a takto sa sformovali tehly, ktoré sa následne po odstránení formy nechávali voľne usušiť na slnku. Avšak, hoci časť amarnských stavieb obsahovala tehly vytvorené z nílkeho bahna a častí rastlín, väčšina tehál bola vytvorená kombináciou púštneho materiálu. Ako ostrivo v nich bol namiesto stebiel použitý hrubozrnný piesok. V závislosti od jednotlivých zložiek materiálu sa líšila aj farba tehál.⁸¹

3.3.2 Drevo

Drevo ako stavebný materiál sa v Amarne využívalo najmä pri stavbe domov, kde slúžilo na konštrukciu striech, stĺpov, dverí či okien. Drevené trámy ale tvorili tiež súčasť tehlových stavieb, zabudované do stien budovaných zo sušených tehál, čím ich spevňovali a zvyšovali ich nosnosť.⁸² Existencia drevených trámov je doložená napríklad i v pylónoch Malého Atonovho chrámu, kde tiež napomáhali cirkulácii vzduchu a umožňovali tak predísť zmršťovaniu sušených tehál.⁸³

⁸¹ SPENCER 1979, 3; KEMP 2012, 70–72, 87; BARD 2007, 61.

⁸² KEMP 2012, 70, 73; SPENCER 1979, 64.

⁸³ PENDLEBURY 1951, 92.

3.3.3 Kameň

V neskoršej fáze vývoja Amarny, ktorá okrem iných monumentov zahrňovala aj stavbu Veľkého Atonovho chrámu, boli určité časti jeho architektúry vystavané v kameni (najčastejšie bol použitý vápenec či pieskovec). Ten bol určený pre najdôležitejšie stavby v meste, niekedy vystavané z kameňa celé, alebo bol tento materiál použitý iba na jednotlivé, kultovne dôležité alebo intenzívne namáhané časti stavby inak konštruovanej z menej trvanlivých materiálov. Podobne ako v Karnaku i tu boli používané na stavbu talatáty. Bohužiaľ, kvôli opätovnému použitiu týchto kamenných blokov z Amarny v základoch a výplni stavieb na iných lokalitách nie je v súčasnosti v prevažnej väčšine prípadov možné určiť, ktorej konkrétnej budove v meste jednotlivé bloky prináležali.⁸⁴

3.3.4 Sadrový betón

Pri výstavbe chrámov sa ako stavebný materiál používal taktiež betón, vytvorený spojením vápencových úlomkov a pieskovca zmiešaného so sadrou.⁸⁵

3.4 Lomy na kameň používané v priebehu amarnskej doby

Podobne ako pre svoje stavby v Karnaku na počiatku vlády, využíval Achnaton lomy v Gebel el-Silsile i neskôr pri stavbe budov v novom hlavnom meste. Menšie množstvo pieskovcových blokov sem bolo poslané z týchto lomov spolu s väčšími kusmi, ktoré mali tvoriť rámy dvier alebo bubny stĺpov (tieto boli potom využité napríklad v Malom Atonovom chráme či v Kom el-Nana).⁸⁶

Väčšina stavebného kameňa používaného v Amarne bol ale vápenec, ktorý sa vyskytoval v rôznej kvalite v strednom Egypte a tvoril aj okrajové útesy nílkeho údolia. Do súčasnosti

⁸⁴ KEMP 2012, 59.

⁸⁵ KEMP 1987, 104.

⁸⁶ KEMP 2012, 60.

bolo objavených viacero lomov využívaných v období Achnatonovej vlády.⁸⁷ Zrejme hlavný lom odkiaľ pochádzala väčšina stavebného materiálu, a ktorého steny podzemných chodieb niesli meno kráľovnej Tyje, sa nachádzal v úbočí dlhého Wádí Zebeida, ležiaceho severne od amarnskej planiny a ústiaceho na ňu (*obr. 8*). Umiestnený bol pod okrajom rozsiahlej púštnej planiny posiatej ďalšími plytkými, väčšími i menšími otvorenými lomami.⁸⁸ Jednotlivé objavené lomy sa veľkostne líšili, od rozsiahlych priestorov až po miesta, na ktorých bolo vyťažených len niekoľko málo blokov.⁸⁹ Jedným z možných vysvetlení tohto javu, ktoré navrhuje B. Kemp, bola podľa neho akási mestská “daň” alebo nariadenie, podľa ktorého museli občania odovzdať istý počet stavebných blokov, avšak bez centrálnej organizácie tejto práce, ktorá bola ponechaná na nich.⁹⁰

Pri výstavbe chrámov sa však využívali aj tvrdšie nerasty, slúžiace napríklad ako materiál pre ich sochársku výzdobu. Červená žula a čierny grandiorit boli získavané z oblastí južne od Asuánu, kremenec sa zas ťažil z lomov v Asuáne a z Gebel Ahmaru nachádzajúcim sa blízko Káhiry na východnom brehu Nílu.⁹¹

3.5 Vyobrazenia hlavných chrámov

Hoci sa do súčasnosti z chrámovej architektúry v Achetatone zachovali takmer len pôdorysy, aspoň čiastočné informácie o vzhľade chrámov v meste nám poskytuje maľovaná výzdoba na stenách skalných hrobiek Achnatonových hodnostárov.⁹²

Najkompletnejšie ikonografické doklady zrejme Veľkého Atonovho chrámu⁹³ môžeme nájsť v troch skalných hrobkách patriacich do severnej skupiny hrobiek amarnských hodnostárov⁹⁴, a to v hrobke Panehsyho, „Prvého služobníka Atona v chráme Atona v Achetatone“ (*obr. 9, obr. 10*) a „Hlavného dozorcú nad kráľovským dobytkom (a sýpkou)

⁸⁷ Napríklad pri Wadi el-Nakhla, pri Wadi Zebeida, v Deir Abu Hennis, Wadi Zebeida, Gebel Sheikh Said a pod. (viď. KLEMM – KLEMM 1993, 90, 96).

⁸⁸ KEMP 2012, 61; HARRELL 2001, 36–37.

⁸⁹ http://amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/ancient_quarries/index.shtml (4. mája 2017).

⁹⁰ KEMP 2012, 63.

⁹¹ KLEMM – KLEMM 1993, 215, 233, 263; KEMP 2012, 63.

⁹² DAVIES 1903, 2.

⁹³ Existujú pravdepodobné návrhy, že vyobrazenia kombinujú prvky z oboch hlavných amarnských chrámov, viď napríklad KEMP – GARFI 1993, 107.

⁹⁴ viď DAVIES 1903; DAVIES 1905, DAVIES 1905a.

Atona v Achetatone⁹⁵, v hrobke Meryrea, „Najvyššieho kňaza Atona v chráme Atona v Achetatone“, a pravdepodobne aj v hrobke Huju, „Dozorcu nad kráľovským háromom, pokladnicou“ a „Správcu domu kráľovnej - matky“, odkazujúceho sa tak pravdepodobne na kráľovnú Tyje. Nakoľko však hlavným cieľom remeselníkov zdobiacich tieto hrobky nebolo zobrazenie architektúry, je táto len súčasťou scén zachytávajúcich prevažne kráľovskú rodinu a dvoranov pri rôznych aktivitách, najčastejšie spojených s uctievaním Atona.⁹⁶

Vyobrazenia chrámu v jednotlivých hrobkách boli vystavené rôznym stupňom poškodenia a všeobecne sa odlišujú v niektorých detailoch, s výnimkou Hujovej hrobky ale hlavný koncept zostáva zachovaný. Chrám býva zobrazený ako obdĺžniková stavba, obklopená vonkajšími ohradnými múrmi a priečnou stenou rozdelená na väčšiu prednú časť s vonkajším nádvorím, zahŕňajúcim väčšiu svätyňu so vstupom lemovaným na každej strane piatimi stožiarimi so zástavami. Táto svätyňa je ďalej rozdelená na šesť nádvorí, ktoré sa odlišujú veľkosťou a vyobrazenými komponentmi ako sú oltáre, stĺpy, postranné kaplnky, objekty na hospodárske účely, obydlia pre kňazstvo a obetiny pre božstvo.⁹⁷

Brána do ďalšej časti poskytuje prístup na otvorené nádvorie, uprostred ktorého leží menšia svätyňa s prilahlými stavbami. Naľavo od brány je vyobrazená veľká stéla, o ktorej sa Davies domnieva, že mohla predstavovať posvätný kameň benben v chráme. Stéla je umiestnená na podstavci prístupnom schodmi. Vchod do svätyne vedie skrz pylón doplnený, ako v predchádzajúcom prípade portikom, pri jednotlivých stĺpoch ktorého sú zobrazené sochy panovníka a menšie, ženské sochy, snáď predstavujúce kráľovnú. Klukatý prístup vedie na vnútorné nádvorie s oltárom⁹⁸ (*obr. 11*).

Vyobrazenia v Hujovej hrobke sa od ostatných odlišujú vynechaním niektorých aspektov, ako je napríklad veľká svätyňa a zrejme tiež pozmenením plánu menšej svätyne. Ten veľmi nápadne pripomína tamtiež vyobrazený slnečný chrám Tyje, ktorý mohol byť súčasťou Atonovho chrámu, ak sa nejednalo dokonca o menšiu svätyňu samotnú.⁹⁹

Pravdepodobné jediné vyobrazenie zrejme Malého Atonovho chrámu v skupine takzvaných južných hrobiek sa nachádza v skalnej hrobke Tutua, ktorý bol, podľa viacerých dôležitých získaných titulov (napríklad „Komorník Pána Oboch zemí“¹⁰⁰ „Dozorca nad

⁹⁵ DAVIES 1905, 16.

⁹⁶ DAVIES 1903, 36; DAVIES 1905a, 6–7.

⁹⁷ DAVIES 1905, 20–24.

⁹⁸ DAVIES 1905, 25–27.

⁹⁹ DAVIES 1905a, 19–24.

¹⁰⁰ t.j. Horný a Dolný Egypt.

všetkými prácami Jeho veličenstva” a podobne) nachádzajúcich sa tiež na stenách jeho hrobky, vysoko postaveným hodnostárom.¹⁰¹

Kedže sa z nadzemných častí chrámov do dnešných čias na lokalite bohužiaľ nedochovalo takmer nič, sú tieto vyobrazenia v hrobkách pre vedcov a bádateľov dôležitým svedectvom o ich možnej podobe a hoci sa na ne dá spoľahnúť len do určitej miery¹⁰², spolu s inými archeologickými dôkazmi sú jedným z faktorov, ktoré v súčasnosti pomáhajú pri vytváraní trojrozmerných rekonštrukcií pôvodnej podoby týchto stavieb.

3.6 Veľký Atonov chrám

Prvé zmienky o Veľkom Atonovom chráme pochádzajú z už spomínaných hraničných stél, vymedzujúcich hranice nového Achnatonovho hlavného mesta. Texty prednostne popisujúce plány vybudovať túto stavbu sa nachádzajú na troch stélach bádateľmi označených písmenami K, M a X a nesúcich nápis dnes označovaný ako "Raná proklamácia".¹⁰³ Veľký Atonov chrám bol identifikovaný pod názvom „*Pr-itn*“ (Dom Atona), a ten Achnaton v nápise deklaruje „pre Atona, môjho otca, ktorý vybudujem v Achetatone, na tomto mieste.“¹⁰⁴

Východozápadne orientovaný chrám sa nachádzal na okraji vyvýšenej časti púšte, na severnom konci Centrálného mesta, s hlavným západným vstupom ústiacim na Kráľovskú cestu (*obr. 12*). Dve hlavné budovy tvoriace základné časti chrámu, a to *Gm-p3-itn*¹⁰⁵ (Aton je nájdený) umiestnená v prednej časti a svätyňa, umiestnená na konci chrámového okrsku, boli starostlivo odkryté a skúmané Egypt Exploration Society v rokoch 1926 a 1933. Ostatným architektonickým objektom v okrsku však vtedy nebola venovaná zvláštna pozornosť.¹⁰⁶

Začiatok stavby chrámu je datovaný niekedy na počiatok 6. roku Achnatonovej vlády.¹⁰⁷ Podľa archeologických dokladov však pred vystavaním finálnej podoby chrámu stála na tomto mieste odlišná štruktúra, začiatok práce na ktorej môže byť datovaný pred tento rok,

¹⁰¹ DAVIES 1908, 13–15.

¹⁰² Vid' poznámka 93.

¹⁰³ MURNANE–VAN SICLEN 1993, 1, 40.

¹⁰⁴ MURNANE – VAN SICLEN 1993, 40.

¹⁰⁵ Kemp si identifikáciou tejto stavby s týmto názvom nie je celkom istý, (pre účely tejto práce tento názov používam).

¹⁰⁶ KEMP – GARFI 1993, 50.

¹⁰⁷ „Raná proklamácia“ je datovaná k záveru 5. roku vlády (MURNANE – VAN SICLEN 1993, 35).

nakoľko prípravy na výstavbu mesta začínali už po štvrtom roku Achnatonovej vlády.¹⁰⁸ Existenciu tejto stavby dokladajú základové bloky objavené približne 8 metrov smerom dovnútra od súčasného vchodu do posvätného okrsku. Tieto 4 ležiace vápencové základové bloky o rozmeroch 2 x 4 metre, patrili ceremoniálnej bráne, ktorá bola pri neskoršej prestavbe tejto časti mesta strhnutá.¹⁰⁹ Niekoľko metrov smerom na juh a snáď i na sever od týchto základov boli objavené dve línie dvadsiatich siedmich podstavcov s podstavou o rozmeroch asi 1,2 x 0,6 m a výškou 0,5 m, ktoré však nepatrili k neskoršie vystavaným obetným stolom na juhu. Podľa Pendleburyho sa mohlo síce jednať o obetné stoly, avšak ich pozostatky je veľmi ťažké odlišiť od fragmentov sôch sfing, ktoré boli nájdené na vonkajšom priestranstve neskoršieho vstupu do chrámu, preto nie je ich interpretácia pri súčasnom stave bádania možná.¹¹⁰

Aleja sfing, ktorá bola o niekoľko sto metrov ďalej vystriedaná radmi stromov, viedla na východ od pôvodného vstupu do chrámu. Jamy vykopané pre stromy, aj s ostatkami koreňov, sa našli pod stenami neskoršej svätyne. Táto cesta viedla k malej, neskôr prestavanej tehlovej svätyni alebo oltáru. Stavba zaberala plochu asi 6 m² a bola prístupná zo západu, taktiež hlinenou rampou. Jej steny boli obielené a podlaha pokrytá vrstvou sadrovej malty.¹¹¹

Okolo dočasnej tehlovej kaplnky bola vybudovaná ohradná stena zo sušených tehál, široká približne len 60 cm a cca 2 m vysoká, podľa viacerých dôkazov datovaná pred výstavbu neskoršej kamennej svätyne. Toto tvrdenie dokladá jednak fakt, že brána v severnej časti nesleduje rovnakú os ako neskoršia kamenná stavba, a taktiež skutočnosť, že základový výkop pre kamennú stenu svätyne tehlový múr pretína. Napravo, teda na juh od vchodu do samotného okrsku svätyne v akomsi priečnom nádvorí, stáli tri menšie tehlové budovy. Tie pozostávali zo vstupnej haly, obývacej miestnosti a dvoch menších izieb. Obydlia boli pravdepodobne určené pre kňazov vykonávajúcich službu v chráme.¹¹²

Starší ako neskoršia svätyňa bol taktiež akýsi val vysoký približne 1 m a široký asi 6 m, tvorený ako bolo bežné pre kamenné stavby v Amarne, z betónu. Ten obklopoval neskoršiu svätyňu z troch strán, okrem prednej, kde neboli nájdené žiadne jeho pozostatky. Pravdepodobne bol súčasťou staršej stavby a na základe jeho rozloženia, pozdĺž výkopov pre steny kamennej svätyne a stavu jeho dochovania, bol zrejme aj súčasťou finálnej fázy výstavby.¹¹³

¹⁰⁸ UPHILL 1970, 159.

¹⁰⁹ PENDLEBURY 1935, 72; PENDLEBURY 1951, 5.

¹¹⁰ PENDLEBURY 1951, 5.

¹¹¹ PENDLEBURY 1935, 72; PENDLEBURY 1951, 5.

¹¹² PENDLEBURY 1935, 79; BADAWY 1965, 106.

¹¹³ KEMP 1987, 104–106.

Stavba chrámového komplexu pokračovala vybudovaním ohradnej steny zo sušených tehál, širokej približne 2,5 m, ktorá obklopovala priestor s rozlohou 290 x 760 m¹¹⁴, čím sa pôvodne určené základové výkopy presiahly približne o 100 m na východ a cca o 10 m na sever a na juh.¹¹⁵ Hlavný vchod, miestnený v strede západnej steny ohradného múru chrámového okrsku, lemovali 22 m vysoké¹¹⁶ pylóny s podstavou širokou 4,15 m a dĺžkou 15,95 m¹¹⁷ vybudované zo sušených tehál. Prechod medzi pylónmi dosahoval šírku 6 metrov a bol tak zrejme príliš široký na to, aby bol býval uzavretý dverami. Cez vchod viedli z oboch strán nízke rampy s bočnými múrikmi zo sušených tehál, s priestorom medzi nimi vyplneným pieskom a kvôli spevneniu zrejme pokryté vrstvou malty.¹¹⁸

J. Pendlebury¹¹⁹ uvádza, že v tomto období ešte stála i pôvodná brána a ponechaná bola aj aleja sfíng či obetných stolov a stromov, avšak pred staršou tehlovou kaplnkou došlo k vystavaniu novej, väčšej kamennej svätyne. Udáva, že táto budova, identifikovaná ako *ḥwt-bnbn* („Sídlo *benben-u*“) bola s určitosťou vystavaná pred deviatym rokom Achnatonovej vlády, čo má dokladať fakt, že všetky nápisy na nej niesli ranú formu Atonovho mena, v preklade: „Ten, ktorý žije, Re-Harachtej, ktorý sa raduje na horizonte, vo svojom mene Šu, ktorý je v Atonovi.“¹²⁰

Podľa dochovaných stôp a materiálu na lokalite je zrejmé, že nová svätyňa bola vystavaná na nízkej platforme. Tá bola vytvorená vyplnením priestorov medzi základmi jej stien a obetnými stolmi sadrovým betónom. Jednalo sa v podstate o pravouhlú stavbu s rozmermi 30 x 47 m rozdelenú na dve časti.¹²¹ Podľa Kempovej rekonštrukcie (*obr. 13*), predná časť svätyne, prístupná v strede umiestnenou rampou, pozostávala z otvorenej platformy, nesúcej malé pravouhlé kamenné obetné stoly usporiadané vo ôsmich radoch, každý po 12 stolov¹²². Na jej osi sa mohla nachádzať ďalšia rampa, umožňujúca snád' prístup k zadnej, mierne vyvýšenej časti, súdiac podľa spevneného stredového pásu betónu.¹²³ Novšia rekonštrukcia však ukazuje prvé nádvorie obklopené ohradným múrom a zredukovaný počet obetných stolov¹²⁴ (*obr. 14*).

¹¹⁴ ARNOLD 2003, 9; Kemp udáva rozmery 800 x 300 m (KEMP 2012, 89).

¹¹⁵ KEMP 2012, 87.

¹¹⁶ KEMP 2012, 89.

¹¹⁷ KEMP 2012a, 10, 13, 14–18.

¹¹⁸ KEMP 2012, 89; KEMP 2013, 21; vnútorná rampa bola neskôr prekrytá novou podlahou (KEMP, 2013, 24).

¹¹⁹ PENDLEBURY 1951, 6.

¹²⁰ VAN DIJK 2003, 291.

¹²¹ KEMP 2012, 93.

¹²² ARNOLD 2003, 10.

¹²³ KEMP 1987, 111.

¹²⁴ KEMP 2012, 95.

Na vyobrazení v Panehsyho skalnej hrobke je ďalšia časť svätyne oddelená pylónmi a pred nimi umiestneným stĺpovým portikom. Pred jeho stĺpmi sú zobrazené usirovské sochy panovníka a menšie sochy Nefertiti alebo ich dcér.¹²⁵ Archeologické dôkazy dokladajú pozostatky stĺpov, avšak ešte pred nimi sa našli dve pravouhlé základové bloky z vápenca a žuly, ktoré „slúžili ako podpora v oboch prípadoch pre jeden vertikálny element, umiestnený do štvorcového otvoru so stranou 25 cm“¹²⁶. Umiestnené boli vo vzdialenosti 6 m od seba. Pendlebury ich interpretuje ako základy s otvormi, v ktorých boli ukotvené rámy masívnych dverí¹²⁷. Vzhľadom na ich vzdialenosť a od toho sa odvíjajúcu veľkosť, ktorú by museli jednotlivé dverné krídla dosahovať (3 m), by bola Kempova interpretácia, a teda, že slúžili na ukotvenie drevených samostatne stojacich stožiarov, pravdepodobnejšou, aj keď nie štandardnou alternatívou. Za stožiarimi by sa teda nachádzal stĺpový portikus so sochami a za ním snáď pylóny, avšak ich interpretácia je zložitá, nakoľko na základových výkopoch nie sú stopy po rozšírení, potrebnom pre umiestnenie stavieb ich tvaru. Nezvyčajným prvkom v tomto bode sú i dve od týchto „pylónov“ vybiehajúce steny tvaru písmena L, vytvárajúce akési krídla na bočných stranách prednej časti svätyne.¹²⁸

Zadná časť svätyne bola tvorená nádvorím, ohradeným zo všetkých strán pravdepodobne nie príliš vysokým múrom, ktorý by inak spôsoboval, že značná časť nádvorcia by bola po väčšinu dňa v tieni. Podľa výjavov v skalných hrobkách nebolo toto nádvorie prístupné priamo, ale skrz kľukatý prístup, tvorený dvoma prepážkami. Okraje nádvorcia lemovali nezastrešené kaplnky, štyri pri zadnej stene a tri po stranách, pričom v každej z nich sa nachádzal obetný stôl alebo oltár. Priestor na sever i na juh od hlavnej osi svätyne potom vyplňovali kamenné pravouhlé obetné stoly. Zo značne poškodených pozostatkov nie je možné s istotou doložiť, či sa na konci svätyne nachádzal nejaký hlavný oltár. Ak áno, jeho polohu by vymedzovalo práve rozmiestnenie obetných stolov po stranách.¹²⁹ Ďalším prvkom zadnej časti sú dva vysunuté múry - predĺženia bočných stien nádvorcia svätyne, ktoré mohli patriť k štvorcovej tehlovej platforme umiestnenej za svätyňou. Kvôli poškodeniu betónového valu v tejto časti sa však nedá určiť kam až siahala a k čomu presne slúžila. Umiestnená bola na nádvorí ohradenom tehlovým múrom, cez zadnú stenu ktorého sa prechádzalo ďalej na východ na ďalšie nádvorie podobnej veľkosti a tvaru.¹³⁰

¹²⁵ DAVIES 1905, plate XIX; WEIGALL 1923, 174.

¹²⁶ KEMP 1987, 111.

¹²⁷ PENDLEBURY 1951, 9.

¹²⁸ KEMP 1987, 113; BADAWY 1965, 106.

¹²⁹ BADAWY 1965, 106; KEMP 2012, 94.

¹³⁰ KEMP 1987, 113.

Zo symbolického hľadiska sa v prípade svätyne možno domnievať, že šlo o akési pretransformovanie východných útesov amarnskej planiny, Atonovho horizontu, miesta východu slnka. Podobne ako útesy týčiace sa nad púšťou i svätyňa vystavaná na pôvodne belavej sadrovo-betónovej platforme s von sa zvažujúcimi okrajmi mohla budiť dojem „akoby vystupovala z nízkeho bieleho návršia“.¹³¹

Nie všetky stavby vyobrazené na maľbách chrámov v skalných hrobkách hodnostárov sú aj archeologicky doložené, možno aj z toho dôvodu, že sa mohlo jednať len o štruktúry skonštruované z menej trvanlivých materiálov, ktorých pozostatky sa nedochovali. Jedným z doložených objektov v blízkosti svätyne sú však sadrovo-betónové základy pre pravouhlú platformu z južnej strany prístupnú rampou (obr. 15), ktorá mohla niesť veľkú žulovú stélu, vyobrazenú i v skalných hrobkách, podľa viacerých názorov¹³² predstavujúcu kameň *benben* v chráme. Ďalšou štruktúrou ležiacou na severo-západ od svätyne, ktorej pozostatky sa zachovali, bola tehlová ohrada, ktorá bola, na základe kameňov slúžiacich na uviazanie dobytky, Pendlebury¹³³ identifikovaná ako jatky, avšak stále nie je jasné, či je táto identifikácia úplne správna. Treťou takouto stavbou bola ďalšia tehlová ohrada. V západnej časti tejto štruktúry sa našlo mnoho hlinených odtlačkov pečatí z nádob, takých, ako aj na hromade materiálu z chrámu, ležiacej mimo ohradný múr svätyne.¹³⁴

Prednú časť chrámového okrsku zaberá zastrešený pavilón, umiestnený hneď za vstupnými pylónmi naľavo. Asi o 32 m ďalej bola na hlavnej osi umiestnená ďalšia kamenná stavba, označovaná ako *Gm-p3-itn*, (obr. 16) oddelená od priestoru svätyne približne 240 m dlhým a 270 m širokým,¹³⁵ takmer prázdny, otvoreným priestorom. Staršie výskumy uvádzajú¹³⁶, že mohol byť vchod do tejto stavby po stranách taktiež lemovaný pylónmi, pred ktorými mohlo stáť po päť žrdí (obr. 17). Vchod viedol do priestoru, v ktorom sa po oboch stranách prístupovej cesty nachádzali dve kamenné kolonády s ôsmimi stĺpmi umiestnenými v dvoch radoch po štyri, vystavané na masívnych sadrovo-betónových základoch.¹³⁷ Na základe nedávnych výskumov prednej časti chrámu bola však vytvorená nová rekonštrukcia, umiestňujúca pylóny až za kamenné kolonády¹³⁸ (obr. 18). Bádateľmi¹³⁹ bola táto časť *Gm-p3-itn* označená samostatným menom *Pr-hʿi* (Dom oslavy (Atona)), avšak B. Kemp túto

¹³¹ KEMP 2012, 94.

¹³² DAVIES 1905, 25–27; PENDLEBURY 1951.

¹³³ PENDLEBURY 1951, 11.

¹³⁴ KEMP – GARFI 1993, 52; KEMP 2012a, 24.

¹³⁵ KEMP – GARFI 1993, 54.

¹³⁶ PENDLEBURY 1951, 14.

¹³⁷ KEMP 2013, 27–28.

¹³⁸ Vid' KEMP 2014, 12.

¹³⁹ Napríklad LEPROHON 1988, 48; BADAWY 1965, 114.

identifikáciu spochybňuje, pretože názov *Pr-h^ci* mohol byť použitý pre viacero štruktúr.¹⁴⁰ Zvyšná, väčšia časť tejto stavby pozostávala zo šiestich za sebou nasledujúcich nezastrešených nádvorí rôznej veľkosti, z ktorých každé bolo prístupné vchodom umiestneným medzi párom pylónov. Výnimku tvorí prechod z tretieho nádvoría, ktoré bolo od štvrtého oddelené ďalšou kolonádou, stĺpy korej mali podľa dochovaných fragmentov formu zväzku papyrusových stebiel. Vchod do kolonády nebol umiestnený medzi pylónmi, ale zrejme len medzi priečkami, nakoľko na pôdoryse nie sú stopy po obvyklom rozšírení, typickom pre základy pylónov.¹⁴¹

Odtlačky blokov vonkajších stien vymedzili pre túto sériu nádvorí priestor o veľkosti približne 190 x 33 m. Skrz tieto nádvoría, ako sa uvádza aj v niektorých starších publikáciách¹⁴², mala prebiehať vyvýšená cesta vytvorená z piesku spevnenom vrstvou sadry, avšak nové zistenia ukazujú, že sa v skutočnosti nachádzala pod úrovňou rovnej podlahy chrámu, ktorá prekryla i vnútornú rampu hlavného vchodu. Nástenné maľby v hrobkách¹⁴³ vyobrazujú na začiatku stavby vyvýšenú platformu prístupnú schodíkmi či rampou, nesúcu množstvo obetí obetovaných kráľovskou rodinou Atonovi. Tú sa podľa chýbajúcej základovej sadrovcevej vrstvy podarilo lokalizovať na prvom nádvorí. Na jednotlivých nádvoriach sa taktiež podarilo podľa odtlačkov v základoch lokalizovať najmenej 791 kamenných obetných stolov či lavíc umiestnených v radoch, tiež vyobrazených na stenách hrobiek, každý s rozmermi 90 x 110 cm a oddelené od seba 50 cm širokým priestorom. Tie boli smerom k zadnej časti vyobrazené vo vnútri vlastného ohradeného nádvoría, čo je tiež doložené archeologickými dôkazmi.¹⁴⁴ Posledné dve nádvoría *Gm-p³-itn* boli, čo sa ich veľkosti i obsahu týka, takmer identické. Predstavovali vnútorné nádvoría chrámu a podobne ako v prípade svätyne na východnom konci chrámového okrsku aj tieto boli po obvode lemované malými kaplnkami obsahujúcimi aspoň jeden obetný stôl či oltár.¹⁴⁵ Na obe nádvoría viedla kľukatá cesta, vytvorená bočnými krídlými stenami vedúcimi od pylónov, medzi ktorými bola umiestnená prepážka zabraňujúca priamemu vstupu a výhľadu na nádvorie. Na základe dochovaných stôp po koncentrických obdĺžnikoch, z ktorých vonkajšie mali rozmery 7 x 5 m, na betónových základoch v zadnej časti nádvorí sa usudzuje, že na tomto mieste stáli hlavné oltáre, na nástenných maľbách v hrobkách vyobrazené zaplnené

¹⁴⁰ KEMP – GARFI 1993, 54–55, 78.

¹⁴¹ ARNOLD 1997, 10; Kemp navrhuje líniu stĺpov prepojených priečkami (KEMP 2012, 90).

¹⁴² PENDLEBURY 1951.

¹⁴³ DAVIES 1905, 20.

¹⁴⁴ KEMP 2012, 91–92.

¹⁴⁵ WEIGALL 1923, 174; BADAWY 1965, 114.

obetinami. Ich okolie po oboch stranách nádvorí vyplňovali, podobne ako na predchádzajúcich nádvoríach, menšie obetné stoly.¹⁴⁶

Pole ďalších obetných oltárov s rozmermi 1 x 1,5 x 1 m, v tomto prípade však vytvorených zo sušených tehál, sa nachádzalo aj v prednej časti chrámového okrsku južne od budovy *Gm-p3-itn*. Dohromady 920 oltárov bolo umiestnených v radoch po 46 vo východo-západnom smere a po 20 v severo-južnom. Objavitelia sa v 30. rokoch 20. storočia domnievali, že podobný súbor ležal v rovnakej pozícii i na severnej strane okrsku¹⁴⁷. Neskoršie zdroje tento názor vyvracali s tvrdením, že sa v týchto miestach nenachádzali žiadne stopy podporujúce tento starší predpoklad, a to i napriek faktu, že je severná oblasť v súčasnosti značne poničená kvôli prítomnosti moderného cintorína vybudovaného v tejto časti okrsku.¹⁴⁸ Nedávne výskumy ale doložili existenciu obetných stolov i na severnej strane. Podobne ako obetné stoly na južnej strane okrsku, boli ale aj tieto neskôr prekryté novou podlahou.¹⁴⁹

3.7 Ďalšie stavby späté s *Pr-itn*

3.7.1 „Hala cudzineckého tribútu“

Jednou z ďalších štruktúr patriacich k chrámovému okrsku bola približne štvorcová stavba pretínajúca jeho severnú stenu blízko jeho severovýchodného rohu. Na základe nej podobnému vyobrazeniu a nápisu v skalnej hrobke hodnostára Huju¹⁵⁰ bola táto stavba Henrym Frankfortom označená ako takzvaná „Hala cudzineckého tribútu“, vyplývajúc z jeho presvedčenia, že sa jednalo o miesto prijímania a ukladania tribútu prinášaného zo Sýrie a Núbie. Podľa jeho rekonštrukcie pozostávala stavba v podstate zo štyroch v pôdoryse sa líšiacich platforiem a malej budovy pri jej severovýchodnom rohu. Každá platforma bola prístupná tromi schodiskami a spojené boli dvoma navzájom na seba kolmými, približne v strede sa križujúcimi uličkami.¹⁵¹ Frankfortovu teóriu o funkcii tejto budovy ale zavrhuje

¹⁴⁶ BADAWY 1965, 114; KEMP 2012, 90.

¹⁴⁷ PENDLEBURY 1951, 15.

¹⁴⁸ KEMP – GARFI 1993, 29, 54.

¹⁴⁹ KEMP 2014, 6, 11.

¹⁵⁰ DAVIES 1905, 9.

¹⁵¹ FRANKFORT 1923, 213–215.

Fairman¹⁵² a B. Kemp sa domnieva, že táto stavba mohla slúžiť aj ako špeciálny postranný vchod pre oblasť svätyne.¹⁵³

3.7.2 Panehsyho úradná rezidencia

Ďalšia rezidencia Panehsyho, nositeľa titulu hlavného dozorca nad kráľovským dobytkom Atona, (mimo tej, ktorú mal v hlavnom meste) sa nachádzala hneď za ohradným múrom pri juhovýchodnom rohu chrámového okrsku. Plán budovy bol jednoduchý, hlavné priestory doplnené radmi menších miestností zaberala vstupná hala a centrálna miestnosť. Na východe stála prístavba, určená zrejme pre hospodárske účely.¹⁵⁴

Budova bola podľa všetkého využívaná jednak v prípade, keď bola vyžadovaná jeho dlhšia prítomnosť v chráme, a jednak zrejme aj pre prípravu obetných zvierat, ktorú mal na základe jemu prislúchajúceho titulu Panehsy na starosti, ako možno usudzovať z nálezov pozostatkov rohov a kostí dobytká na mieste.¹⁵⁵

3.7.3 Pekáreň

Ďalšou stavbou, ktorá bola súčasťou chrámového okrsku, bola obrovská pekáreň, stojaca hneď na juh od ohradného múru chrámového okrsku, s hlavným vchodom umiestneným v západnej časti severnej steny. Budova pozostávala z viac než stovky do radov usporiadaných úzkych paralelných miestností. Každá z nich obsahovala jednu alebo viac kruhových pecí v zadnej časti. B. Kemp spája túto pekáreň práve s množstvom tehlových obetných stolov na juh od *Gm-p3-itn*. Navrhuje interpretáciu, že tieto stoly mohli slúžiť, narozdiel od vápencových obetných stolov v *Gm-p3-itn* vyhradených snáď pre obetiny kráľovskej rodiny, aj pre obetiny verejnosti, prinesené aj z príľahlej pekárne.¹⁵⁶

¹⁵² FAIRMAN 1951, 208–210.

¹⁵³ KEMP – GARFI 1993, 53.

¹⁵⁴ PENDLEBURY 1951, 26.

¹⁵⁵ KEMP – GARFI 1993, 52.

¹⁵⁶ KEMP 2012, 113; KEMP – GARFI 1993, 55.

3.8 Malý Atonov chrám

Druhý, menší z dvoch hlavných chrámov v Amarne (*obr. 19*), avšak do súčasnosti lepšie zachovaný, niesol označenie *Hwt-itn*¹⁵⁷, čo v preklade znamená „rezidencia Atona“. Tento tiež východozápadne orientovaný chrám, prvýkrát skúmaný Pendleburym v 30. rokoch 20. storočia, sa nachádzal južne od *Pr-itn*, od ktorého ho oddeľovala budova označovaná v modernej terminológii ako Kráľov dom. Opätovné revízne výskumy chrámu prebiehali od roku 1987 pod záštitou Egypt Exploration Society.¹⁵⁸

Výskumy ukázali, že i tento chrám bol budovaný, respektíve prestavovaný vo viacerých fázach, pričom tie konečné sú datované až do vlády Achnatonovho nástupcu, Smenchkarea.

Pred konštrukciou samotného chrámu stál na mieste jeho prvého nádvorja veľký oltár s rozmermi 9,35 x 14,4 m, ktorý bol prístupný na západnej strane stupňovitou rampou s rozmermi 2,6 x 3,7 m. Vybudovaný bol zo sušených obielených tehál, usporiadaných do troch obdĺžnikových častí. Každá časť bola vyplnená štrkom a pieskom. Oltár bol zrejme vytvorený ako prvá rýchla alternatíva pre miesto Atonovho kultu¹⁵⁹ (*obr. 20*).

Vybudovaná zo sušených tehál bola taktiež svätyňa a ohradný múr chrámového okrsku, ktorý v prvej fáze zrejme siahal na západ snáď až k rieke. Výstavbu Veľkého oltára nasledovalo vybudovanie menších obetných stolov či oltárov na juh a na sever od neho. Pri výskumoch ich Pendlebury odkryl 106, avšak kvôli poškodeniu lokality od 30. rokov 20. storočia sa ich dochovalo len pár. Oltáre s rozmermi 90 x 80 cm (pri jednotlivých 5-10 cm odchýlky) boli vybudované zo sušených tehál, zvrchu boli omietnuté a obielené.¹⁶⁰

V nasledujúcej fáze výstavby došlo k prebudovaniu ohradného múru okrsku, ktorý tak dosahoval rozmery 192 x 111 m. Múr sa teda značne skrátil, siahajúc na západe po Kráľovskú cestu. Ohradný múr, vybudovaný zo sušených tehál, bol z vonkajšej strany doplnený pravidelne rozmiestnenými piliermi, ktoré však zrejme neplnili funkčnú úlohu.¹⁶¹ Okrsok bol rozdelený priečnymi stenami na tri nerovnako veľké nádvorja. Hlavný vchod do chrámu lemovaný pylónmi, vystavanými zo sušených tehál, sa nachádzal uprostred západnej ohradnej steny a na sever i na juh ho dopĺňali menšie a užšie postranné vchody. Po oboch stranách prechodu boli k pylónu pripojené akési výbežky či piliere, postavené zo sušených

¹⁵⁷ PENDLEBURY 1951, 92.

¹⁵⁸ KEMP – GARFI 1993, 59, 61; http://www.amarnaproject.com/pages/preservation/small_aten.shtml (4. mája 2017).

¹⁵⁹ MALLINSON 1989, 118–119; KEMP 2012, 84.

¹⁶⁰ PENDLEBURY 1951, 93–94; MALLINSON 1989, 119, 122.

¹⁶¹ S ohľadom na fakt, že ohradný múr *Pr-itn* ich nemal.

tehál (*obr. 21*). Tieto piliere s podstavou dlhou 3 m a širokou 1,2 m, však jeho výšku nedosahovali. Pylóny lemovali i prechody na druhé a tretie nádvorie. Každý z nich obsahoval dve niky, v ktorých pravdepodobne stáli drevené s'ťažne. Pri prvom a druhom páre pylónov boli tiež vybudované menšie komory. Podľa Pendleburyho sa jednalo o niky pre vápencové stély¹⁶², avšak Kemp a Mallinson zastávajú názor, že sa malo ísť skôr o základy pre schodisko v pylóne. Všetky tri hlavné prechody dosahovali šírku takmer 8 m, čo znemožňovalo ich uzavretie dverami, ako bolo u egyptských chrámov inak zvykom.¹⁶³

Veľký oltár bol v tejto fáze zdemolovaný a materiál z neho zrejme použitý na predĺženie dvoch menších oltárov nachádzajúcich sa na oboch stranách vchodu, na prvom nádvorí. Alternatívne mohlo tiež ísť o bázy pre drevené sochy v chráme.¹⁶⁴

Druhé nádvorie bolo vďaka mierne stúpajúcemu terénu smerom na východ umiestnené na o trochu vyššej úrovni než to prvé. Pri južnom pylóne, na jeho východnej strane, stála menšia tehlová budova nie celkom jasného účelu. Rozvrhnutím vnútorných miestností však nápadne pripomínala obydlia kňazov v *Pr-itn*. Podľa tohto je aj označovaná ako „Dom kňaza“. Toto nádvorie bolo tiež prístupné dvoma ďalšími vchodmi, jedným v severnej a jedným v južnej stene ohradného múru okrsku. Tieto možno slúžili ako súkromné vchody pre panovníka či kňazov.¹⁶⁵

Na treťom nádvorí bola vybudovaná kamenná svätyňa, pôdorysom veľmi podobná neskoršej svätyni v *Pr-itn*, ktorá sa zdá byť jej prepracovanejšou verziou. Hlavný vstup viedol k samotnej svätyni, nádvorie s postrannými stavbami bolo prístupné len bočnými vchodmi.¹⁶⁶

Prvé nádvorie vlastnej svätyne bolo prístupné hlinenou rampou s balustrádou, vedúcou pomedzi tenké pylóny. V strede tohto nádvoría sa podľa objavených pozostatkov zrejme nachádzal hlavný kamenný oltár. Po jeho stranách boli v radoch symetricky usporiadané menšie obetné stoly. Po oboch stranách nádvoría viedli, rovnako ako v prípade svätyne v *Pr-itn*, vybiehajúce múry v tvare písmena L, avšak v tomto prípade bol priestor medzi nimi čiastočne vyplnený tehlovými komorami. Z pozostatkov je tiež zrejmé, že pred oboma pylónmi ohraničujúcimi prechod na druhé nádvorie stála štvorstĺpová zastrešená sieň. Výška týchto pieskovcových stĺpov sa odhaduje na 8,5 m plus približne 2 metre pre architráv a strechu. Keďže pylóny túto časť prevyšovali, museli dosahovať výšku aspoň 12 až 13 m.¹⁶⁷

¹⁶² PENDLEBURY 1951, 93.

¹⁶³ KEMP 2012, 86–87, 105; MALLINSON 1995, 169–179.

¹⁶⁴ MALLINSON 1989, 126.

¹⁶⁵ PENDLEBURY 1951, 94.

¹⁶⁶ PENDLEBURY 1951, 94; BADAWY 1965, 110.

¹⁶⁷ KEMP 2012, 85–87, 93–94.

Priamemu prístupu na vnútorné nádvorie svätyne bránili opäť, rovnako ako v prípade svätyne väčšieho chrámu, dve prekrývajúce sa steny. Okraje nádvorí boli lemované menšími kaplnkami, z ktorých každá obsahovala obetný stôl či oltár. Dve kaplnky sú rekonštruované na severnej, dve na južnej strane a tri na východnom konci nádvorí. Hoci sa nedochovali stopy po hlavnom oltári, predpokladá sa, že musel existovať, avšak jeho presná poloha a veľkosť nie sú známe. Po stranách nádvorí boli v radoch umiestnené menšie obetné stoly.¹⁶⁸

Posledná fáza prestavby prebehla až po Achnatonovej smrti, za vlády Smenkcharea.¹⁶⁹ V tejto fáze bol prestavaný hlavný vstup a niekoľko ďalších prechodov, do kameňa. V hlavnom vstupe, v západnej stene ohradného múru, bola vybudovaná štvorcová vápencová platforma (obr. 22). Tá bola zvonku prístupná schodíkmi a zvnútra zrejme hladkou rampou. Je možné, že táto platforma niesla i nejaký prístrešok z ľahkých materiálov. Medzi ňou a tehlovými výbežkami od pylónov sa nachádzali menšie bočné rampy. Priestor pred hlavným vstupom bol v tejto dobe ohradený tehlovým múrom s prechodom uprostred, ktorý bol pravdepodobne uzavretý drevenými dverami¹⁷⁰ (obr. 23).

Presná funkcia tejto stavby nie je dodnes úplne jasná. Jedným z vysvetlení by mohla byť teória, že v prípade *Hwt-itrn* sa mohlo jednať o ekvivalent tébskych zádušných chrámov. Toto sa usudzuje na základe orientácie chrámu na východ smerom k wádí, kde sa nachádza skalná hrobka panovníka Achnatona.¹⁷¹

Paralelou k Veľkému chrámu sú aj v tomto prípade stavby stojace južne od ohradného múru. Medzi množstvom keramiky v nich a ich okolí mali silné zastúpenie formy na chlieb. Taktiež tu zrejme existovala malá dielňa zameraná na výrobu skla.¹⁷²

Pod vedením profesora Kempa prebiehal projekt na rekonštrukciu plánu tohto chrámu. Došlo k opravovaniu a upevňovaniu pozostatkov ohradnej steny, pylónov i vnútorných deliacich stien. Novými tehliami boli vyznačené obrysy veľkého oltára a okolo neho bolo rekonštruovaných niekoľko obetných stolov. Vápencovými blokmi boli vyznačené okraje základov stien svätyne a v jej prednej časti boli umiestnené nájdené časti stĺpov, z ktorých pozostatkov sa jeden podarilo zrekonštruovať celý. V priechochode medzi pylónmi boli opäť vybudované kamenné podlahy¹⁷³ (obr. 24).

¹⁶⁸ FRANKFORT 1951, 96–97.

¹⁶⁹ MALLINSON 1989, 126.

¹⁷⁰ MALLINSON 1989, 126–135.

¹⁷¹ REDFORD 1987, 146; KEMP 2012, 84.

¹⁷² KEMP – GARFI 1993, 61.

¹⁷³ http://www.amarnaproject.com/pages/preservation/small_aten.shtml (4. mája 2017).

3.9 Stavby spojené s kultom stojace mimo hlavné časti mesta a slnečné chrámy

V okolí hlavných častí mesta stálo viacero stavieb, respektíve komplexov, o ktorých sa predpokladá ich spojenie s kultom (*obr. 25*). Súčasťou Ranej proklamácie bol aj príslub Achnatona vybudovať okrem dvoch hlavných chrámov i stavbu označenú ako „slnečný chrám Nefertiti.“ Zmienka o slnečnom chráme pochádza i z hrobky Huju, kde je vyobrazený chrám popísaný ako slnečný chrám, určený pre kráľovnú Tyje¹⁷⁴. Ten sa zatiaľ lokalizovať nepodarilo, avšak objavených bolo doposiaľ viacero stavieb, ktorých nájdené fragmenty muriva niesli označenie „slnečný chrám“.¹⁷⁵

3.9.1 Maru Aton

Komplex s týmto názvom sa rozprestieral asi 1,5 km južnejšie než sa tiahla južná hranica hlavného mesta. Stál neďaleko od rieky, medzi modernými osadami el-Hawáta a el-Amarija. Jeho pozostatky vykopal a identifikoval v roku 1921 sir Leonard Woolley¹⁷⁶ (*obr. 26*). Práve táto stavba je na základe tam nájdeného nápisu identifikovaná ako slnečný chrám najstaršej panovníkovej dcéry Meritaton, aj keď jej meno bolo pretesané skrz staršie meno.¹⁷⁷

Názov komplexu by sa dal opísať ako miesto „vystavenia Atona“. Hoci účel nie je celkom jasný, jednalo sa o kultické miesto slnečného božstva, o miesto, kde mohlo dôjsť pod žiarou slnečných lúčov v príjemnom prostredí k obnove síl kráľovskej rodiny.¹⁷⁸

Komplex zahŕňal kamenné i tehlové budovy a pavilóny, záhrady a plytké bazény respektíve jazerá. Pozostával z dvoch susedných okrskov, menšieho južného a väčšieho severného, oboch obklopených tehlovým ohradným múrom s opornými piliermi¹⁷⁹ (*obr. 27*).

Na západnej strane menšieho okrsku sa nachádzala budova označená moderným názvom „Vstupná hala“. Budova pozostávala zo skupiny nádvorí, zväčša vyplnených vápencovými stĺpmi s maľovanými palmovými hlavicami. V južnej časti stavby obklopovalo tieto nádvoria malé priestranstvo so vzadu umiestneným oltárom či trónom. Na východ od Vstupnej haly sa

¹⁷⁴ DAVIES 1905, 8.

¹⁷⁵ KEMP 2012, 119.

¹⁷⁶ Vid'. WOOLLEY 1922, 70–82.

¹⁷⁷ WILKINSON 2000, 141; KEMP 2012, 119.

¹⁷⁸ BADAWY 1956, 58; WILKINSON 2000, 141.

¹⁷⁹ KEMP 2012, 119.

uprostred záhrady s vysadenými stromami a kríkmi rozprestieralo menšie jazero. Vo východnej časti okrsku sa nachádzali dva domy. Jediný prechod do severného okrsku predstavovali malé dvere umiestnené za Vstupnou halou, v stene oddeľujúcej okrsky.¹⁸⁰

Západnú stranu väčšieho okrsku zas zaplňali do radu usporiadané domy pre kňazov či úradníkov, respektíve služobníkov, oddelené od zvyšku okrsku múrom. Od tohto múru viedla smerom na východ po ose okrsku cestička lemovaná bočnými múrikmi, zrejme s dekorovaným kioskom na jej východnom konci, ktorý zasahoval až do veľkého jazera, vyplňujúceho centrálny priestor okrsku. Približne obdĺžnikové jazero s rozmermi 120 na 60 metrov bolo iba asi 1 meter hlboké. Podľa Woolleyho tak mohlo byť miestom konania zábav na člnoch bez ohrozenia života účastníkov v prípade pádu do vody. Okolo neho sa rozprestierala záhrada s kvetmi a stromami.¹⁸¹

O budove, ktorá stála pri severozápadnom okraji jazera sa predpokladá, že slúžila ako chrámový palác pre panovníka počas jeho pobytu na tomto mieste. Západo-východne orientovaná budova, postavená zo sušených tehál, pozostávala z troch nádvorí so stĺpmi, oddelených priečnymi stenami. Na prvom nádvorí sa zrejme na vyvýšenej platforme prístupnej schodmi nachádzal trón. Centrálna časť druhého, najväčšieho nádvoria, obklopená stĺpmi bola ponechaná nezastrešená. Jednotlivé nádvoria obsahovali rôzny počet postranných miestností. Schody umožňovali prístup na poschodie či strechu.¹⁸²

Veľmi zle dochované ostatky dokladali existenciu budovy aj pri juhovýchodnom okraji jazera. Účel tejto stavby však nie je známy.¹⁸³

Zrejme najvýznamnejšou časťou komplexu boli stavby v severovýchodnej časti väčšieho okrsku. Ten zahŕňal takzvaný Predný chrám, platformu na ostrove s dvoma susednými budovami a stavbu s vodnými nádržami.¹⁸⁴

Predný chrám ležal na východo-západnej osi okrsku, s hlavným vstupom na západnej strane. Skrz vonkajšie zastrešené pylónové nádvorie sa prechádzalo do pronau a ďalej do vnútornej svätyne s oltárom, prípadne sochami, na jej východnom konci. V severnej stene nádvoria sa mohol nachádzať priechod.¹⁸⁵

Ďalšie stavby sa nachádzali na akomsi ostrove obklopenom vykopaným kanálom zaplneným vodou, prístupnom zrejme mostom, ktorého pozostatky sa však nedochovali. Kemp, namiesto Woolleyom navrhovaného kiosku, umiestňuje na sever ostrova len

¹⁸⁰ PEET – WOOLLEY 1923, 112–114.

¹⁸¹ PEET – WOOLLEY 1923, 114–115.

¹⁸² PEET – WOOLLEY 1923, 116–118.

¹⁸³ PEET – WOOLLEY 1923, 115.

¹⁸⁴ BADAWY 1956, 60–61.

¹⁸⁵ KEMP 1995, 425–426; PEET – WOOLLEY 1923, 119–120.

nezastrešenú platformu prístupnú rampou s postrannými múrikmi. V zadnej časti platformy bol zrejme umiestnený stupienok, podľa nájdených pozostatkov nesúci snád' stélu. Cestu k platforme lemovali dve oproti sebe stojace rovnaké pavilóny (*obr. 28*). Kamenné fragmenty, zrejme z tejto časti lokality, niesli stopy niekdajšej reliéfnej maľovanej výzdoby, ktorú tvorili rôzne rastlinné motívy.¹⁸⁶

Severne od tohto ostrova viedla cesta cez kvetinový záhon k spomínanej stavbe s vodnými nádržami. Túto stavbu tvorilo 13 v rade umiestnených pilierov, stojacich uprostred jedenástich susediacich nádrží v tvare písmena T, usporiadaných striedavo v opačných pôdorysoch (*obr. 29*). Steny nádrží boli mierne skosené a vystupovali v ostrých hranách nad úroveň okolitej panelovej podlahy, bohato zdobenej farebnými rastlinnými výjavmi.¹⁸⁷

Existuje teória, podľa ktorej tvorili tieto stavby komplex zasvätený mesačným oslavám narodenia Atona. Jedenásť nádrží malo predstavovať mesiace v Atonovom kultickom kalendári spolu s kioskom, ktorý mal reprezentovať počiatkový mesiac festivalu.¹⁸⁸

V súčasnosti Maru Aton bohužiaľ už neexistuje, nakoľko prevažná väčšina lokality bola zničená zavlažovacím projektom prebiehajúcim v 60.-tych rokoch 20.-teho storočia.¹⁸⁹

3.9.2 Kom el-Nana

Pod týmto miestnym názvom je známa ďalšia podobná štruktúra, ležiaca na východ od modernej dediny Hagg Kandíl a vo vzdialenosti asi 1 km od Maru Aton. Medzi rokmi 1988 a 2000 tu prebiehal výskum Egypt Exploration Society, ktorého cieľom bolo predísť zničeniu tejto lokality kvôli získaniu miesta pre poľnohospodárske účely.¹⁹⁰

Na základe nápisu na kamennom fragmente nájdenom na lokalite sa usudzuje, že mohla táto štruktúra predstavovať slnečný chrám kráľovnej Nefertiti.¹⁹¹

Ohradný múr okrsku, postavený zo sušených tehál, obkolesujúci priestor 202 x 220 m bol doplnený mohutnými opornými piliermi, ktoré boli rozmiestnené v pravidelných intervaloch vo vzájomnej vzdialenosti asi 7,5 m. Na troch svetových stranách, okrem severnej, sa

¹⁸⁶ KEMP 1995, 425, 427.

¹⁸⁷ KEMP 2012, ; PEET – WOOLLEY 1923, 115.

¹⁸⁸ BARD 1999, 940.

¹⁸⁹ KEMP 1995, 416.

¹⁹⁰ http://amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/komelnana/index.shtml (21. apríla 2017).

¹⁹¹ KEMP 2012, 120.

nachádzal vstup umiestnený medzi pylónmi, pričom v západnej stene boli zrejme vstupy dva. Vnútorý priestor bol ďalej rozdelený priečnou stenou, opäť s piliermi, na menší severný a väčší južný okrsk¹⁹² (*obr. 30*).

Približne v strede južného okrsku stála rozsiahla tehlová platforma, prístupná dlhými rampami z južnej a severnej strany a zrejme aj dvoma kratšími na jej východnej strane. Stavba dnes označovaná ako „Centrálna platforma“ (*obr. 31*) niesla budovu pozostávajúcu z radu miestností a úzkej stĺpovej haly. Podľa profesora Kempa mohla celá táto štruktúra predstavovať takzvané Okno zjavovania sa.¹⁹³

Na juh od nej ležala dlhá úzka stavba označená ako Južný pavilón. Východozápadne orientovaná budova pozostávala z radu stĺpových miestností a dvoch nezastrešených nádvorí. Napravo od nej sa v juhovýchodnom rohu ohrady našli pozostatky ďalších domov, alebo skôr dielní.¹⁹⁴

Medzi Centrálnou platformou a stenou deliacou okrsky stála takzvaná Južná svätyňa. Kamenná, východo-západne orientovaná budova stála na sadrovo-betónových základoch. Pozostávala z hlbkej stĺpovej haly v prednej a z radu menších miestností v zadnej časti. Nie je známe, či boli tieto miestnosti zastrešené alebo nie. Celá budova bola zdobená reliéfnymi výjavmi a maľbami.¹⁹⁵

Centrum severného okrsku zaberajú z väčšej časti pozostatky kresťanského kláštora z 1. stor. n.l., stojaceho na staršej neidentifikovanej amarnskej stavbe. Na juhu sa nachádzala takzvaná Severná svätyňa. Budova s radom miestností v severovýchodnej časti okrsku bola na základe nájdených pozostatkov pecí a rôznej keramiky identifikovaná ako pekáreň a pivovar.¹⁹⁶

Narozdiel od Maru Aton, vysadené záhrady zaberali v Kom el-Nana len malú časť plochy, v južnom okrsku napríklad tvorila z veľkej časti okolie budov hlinená podlaha.

3.9.3 El-Mangara

Lokalita sa nachádza ďaleko v juhovýchodnej časti amarnskej planiny. Na základe vápencového fragmentu s nápisom sa predpokladá, že sa taktiež mohlo jednať o slnečný

¹⁹² KEMP 1995, 434, 436.

¹⁹³ KEMP 2012, 140.

¹⁹⁴ KEMP 1995, 436–437.

¹⁹⁵ KEMP 1995, 437.

¹⁹⁶ KEMP 1995a, 8; KEMP 1995, 434–435.

chrám. Z pozostatkov profesor Kemp usudzuje, že sa tu mohol nachádzať malý chrám a studňa¹⁹⁷ (*obr. 32*).

3.9.4 Púštne oltáre

Tento súčasný názov označuje skupinu piatich platform rôznej veľkosti (*obr. 33*). Platformy stáli na obdĺžnikovom úseku púšte vymedzenom z troch strán (okrem západnej) nízkym hrebeňom naskladaných skál. Najsevernejšie stojaca platforma, budovaná zo sušených tehál, bola prístupná zo všetkých štyroch strán dlhými rampami. V jej strede sa nachádzala asi 1,2 m hlboká priehlbina, v ktorej sa podľa B. Kempa mohol nachádzať stojaci kameň (akýsi oltár). Rampu vedúcu k prostrednej platforme vybudovanej v kameni na mieste bývalej kaplnky lemovala z oboch strán malá platforma prístupná rovnako orientovanou rampou. Najväčšia z platforiem, opäť prístupná rampami zo všetkých štyroch strán, niesla zrejme stavbu so stĺporadím.

Tieto „oltáre“ sa nachádzali približne 1 km smerom na západ od takzvaných Severných hrobiek. K nim viedli od lokality dve cesty, preto sa uvažuje o ich spojitosti aj s kultom pre tu pochovaných zosnulých. V juhovýchodnej časti tejto lokality sa našli pozostatky ohradného múru posilneného opornými piliermi a malej kamennej svätyne, snáď ďalšieho slnečného chrámu.¹⁹⁸

¹⁹⁷ KEMP 1995, 438 – 443; KEMP 2012, 120.

¹⁹⁸ KEMP 2012, 253–254; KEMP 1995, 448 – 451; PENDLEBURY 1933, 101–102; BADAWY 1962, 92–93.

3.10 Zhrnutie historických okolností konca amarnskej doby a jej stavieb

Achnaton zomiera pravdepodobne v 17. roku svojej vlády a nezanecháva po sebe mužského potomka. Vládu po ňom nakrátko preberá Smenchkare¹⁹⁹. Už za vlády Tutanchatona (premenovaného na Tutanchamona) dochádza k opusteniu doterajšieho hlavného mesta, zrejme v prospech Memfisu. K úplnému uzavretiu úradov a opusteniu mesta obyvateľstvom došlo v priebehu asi 3 - 4 rokov od Achnatonovej smrti.²⁰⁰

Nedochádza ale k zničeniu všetkej architektúry mesta, stavby vybudované zo sušených tehál boli prevažne ponechané svojmu osudu. Od nástupu Horemheba na trón však začína odstraňovanie Achnatonovho mena z nápisov a systematické rozoberanie kamenných stavieb v Amarne, z ktorých boli zväčša ponechané len sadrovo-betónové základy. Množstvo talatátov z týchto stavieb bolo nájdených znovupoužitých v budovách neskôr vystavaných v Hermopolise (El-Ašmunein), ktorý sa nachádzal na druhom brehu rieky oproti Achetatonu.²⁰¹

¹⁹⁹ a ďalšia osoba –Neferneferuaten. Zdroje uvádzajú že sa mohlo jednať o dve osoby - Smenchkare a jednu ženu, chronológia vlád sa u autorov líšia (napríklad DODSON 2009, 164; VAN DE MIEROOP 2011, 186.)

²⁰⁰ KEMP 2012, 301.

²⁰¹ VAN DE MIEROOP 2011, 209–211; KEMP 2012, 301–302.

4 Chrám v starovekom Egypte

4.1 Význam

Charakteristika významu staroegyptských chrámov je zložitá, pretože tieto chrámy nikdy neplnili výhradne jednu úlohu, ale akumulovali viaceré funkcie.²⁰²

Z novodobého hľadiska sú staroegyptské chrámy delené na takzvané kultovné chrámy, čo je termín, ktorý primárne označuje chrám ako sídlo božstva či viacerých božstiev na zemi a na takzvané zádušné chrámy, ktoré mali slúžiť ako miesto, kde boli predvádzané rituály a poskytované obety pre zosnulého panovníka, ktoré mu mali zabezpečiť život na večnosti.²⁰³ V starovekom Egypte však podobné označenia neexistovali a i v dnešnej dobe sa vedú diskusie o vhodnosti použitia týchto termínov, ktoré môžu byť v určitom zmysle zavádzajúce, nakoľko primárne naznačujú, že kultové úkony v týchto chrámoch sa vzťahovali len k vybranému adresátovi, či už sa jednalo o panovníka alebo božstvo.²⁰⁴

Staroegyptský chrám existoval na pomedzí viacerých sfér, pozemskej, nebeskej i podsvetnej, ktoré v ňom boli prepojené osobou panovníka ako hlavného nositeľa kultu, ktorý sa mohol pohybovať vo všetkých týchto sférach.²⁰⁵ Bol miestom prepojenia reálneho a mytologického sveta. Od okolitého prostredia bol vyčlenený jednak rituálne, posvätením pôdy na ktorej stál, i architektonicky, skrz ohradné múry. Podľa Bainesa bol takto oddelený „vonkajší, menej dokonalý poriadok okolitého sveta, ktorý zároveň ohrozoval i závisel na dôležitejšom, vnútornom poriadku chrámu.“²⁰⁶ Skrz rituály a obetiny predkladané panovníkom a kňazmi v chráme zachovával panovník (v teoretickej rovine jediný kňaz) tento krehký, neustále ohrozovaný a bohmi ustanovený poriadok sveta - maat, ktorého bol garantom. Egyptský panovník bol tým, kto tento božský poriadok svojou kultovou, ale i politickou činnosťou obnovoval. Stával sa tak v podstate prostriedkom pretrvávania a uchovania sveta.²⁰⁷

²⁰² WILKINSON 2000, 7.

²⁰³ BADAWY 1966, 35, 41.

²⁰⁴ vid'. SHAFER 1997, 2.

²⁰⁵ BELL 1997, 128.

²⁰⁶ BAINES 1997, 218–219.

²⁰⁷ BELL 1997, 28; SHAFER 1997, 9.

Ako sídlo božstva na zemi uchovával chrám podobu boha vo forme sochy, ktorá bola uložená a chránená vo svätyni. Počas sviatkov mohla byť socha božstva prenášaná v prenosnej svätyni umiestnenej na bárke nesenej kňazmi. V tejto svätyni mohla socha, najmä v období Novej ríše, opúšťať chrám, za účelom návštev iných chrámov a božstiev.²⁰⁸ Pri príležitosti sviatkov Opet či Nádherného sviatku údolí, putovala socha božstva (Amon-Rea) do Luxoru a (v druhom prípade) na tébsky západný breh, do takzvaných zádušných chrámov zosnulých panovníkov tej doby.²⁰⁹ Tieto zádušné chrámy Novej ríše, označované i termínom „domy miliónov rokov“²¹⁰ zahŕňali mimo kultu panovníka i kultu božstiev, ktorých svätyně boli súčasťou chrámu.²¹¹ Na oplátku za predkladané obetiny tak zaručili panovníkovi jeho miesto na večnosti.²¹²

Na egyptské obyvateľstvo, ktoré mohlo sledovať tieto procesné cesty a účasniť sa osláv, mala zrejme táto udalosť veľký psychologický vplyv. Bežnému občanovi nebolo totiž inak umožnené dostatočne sa priblížiť kultovným priestorom. V starovekom Egypte chrám neslúžil (aspoň z prevažnej časti) ako miesto zhromaždení veriacich, ale i tak bol pre ľudí akosi vstupnou bránou k božskej sfére. Na tomto mieste mohli byť božstvám zosobneným ich sochami v svätyniach, sprostredkované prosby a modlitby ľudí a predkladané obetiny, ktorými si chceli získať ich priazeň.²¹³

Počas amarnského obdobia boli tieto procesné cesty nahradené „procesiou“ panovníka, ktorý sa každý deň presúval vo svojom voze po Kráľovskej ceste zo svojho sídla v Severnom meste do Centrálného mesta. Panovník, ako prejav Atona, zastával v tomto prípade úlohu božstva.²¹⁴

I novoríšske egyptské chrámy však neslúžili len čisto náboženskému hľadisku, ale boli v nich situované i rôzne ďalšie „inštitúcie“ a stavby ako napríklad úrady, paláce, pokladnice, školy, sanatóriá, sklady a sýpky, jatky a iné, čím naberali i širší politický, ekonomický a hospodársky rozmer.²¹⁵ Kvôli veľmi zlému stavu dochovania amarnských chrámov ostáva otázkou, či boli takéto inštitúcie i súčasťou ich okrskov.²¹⁶

²⁰⁸ KEMP 2006, 249, 252.

²⁰⁹ BELL 1997, 137, 156.

²¹⁰ Termín nevyhradený len výlučne pre ne (STRUDWICK 1999, 73)

²¹¹ Najvýznamnejšie: Amon-Re, Ptah, (respektíve Ptah-Sokar-Usir) Hathor a pod. (HAENY 1997, 101); Existencia „chrámov miliónov rokov“ je doložená i v napríklad Abyde, oblasti Memfisu či v Núbii. (HARING 1997, 24).

²¹² STRUDWICK 1999, 73; HAENY 1997, 95.

²¹³ WILKINSON 2000, 53; SHAFER 1997, 1–3.

²¹⁴ Osobná zbožnosť teda znamenala úplnú lojalitu panovníkovi (VAN DIJK 2003, 276).

²¹⁵ WILKINSON 2000, 7.

²¹⁶ Zväčša nie sú archeologicky doložené, ak existovali, tak zrejme konštruované len z netrvanlivých materiálov (viď podkapitola 3.6).

Chrám disponoval často obrovskými zdrojmi bohatstva, ktoré tvorili najmä dary od panovníka. Jednalo sa napríklad o povolenia na čerpanie nerastných surovín či priamo dary vo forme týchto surovín, povolenia na lov a rybolov, koristiť z vojenských výprav, ale najmä rozsiahla poľnohospodárska pôda, často i územia vzdialené stovky km od chrámu či napríklad až v ovládnutých častiach Núbie. Túto pôdu obhospodarovali nielen robotníci chrámu, ale za rentu bola prenajímaná i bežným občanom, rovnako ako napríklad hospodárske zvieratá.²¹⁷

Veľký význam malo tiež prerozdeľovanie obetí určených pre kult v chráme, ktoré boli najprv predstavené podobám božstiev a sochám panovníka či vysokých hodnostárov, umiestnených v chráme a po ukončení rituálov prerozdelené medzi personál chrámu. Za donácie chrámu mohla byť časť týchto obetí následne vyhradená i pre zádušný kult osôb, ktoré k chrámovému personálu nepatrili.²¹⁸

4.2 Symbolika

Egyptský chrám, ako i každá jeho jednotlivá časť, mal svoj symbolický význam. Všetky aspekty však nemožno generalizovať, nakoľko v priebehu trvania ríše dochádzalo k vývojom a zmenám. Hoci máme z obdobia Novej ríše zachovaných menej chrámových stavieb, z ktorých môžeme pri interpretácii chrámovej symboliky vychádzať, podľa J. Bainesa môžeme ďalšiu predstavu získať z väčšieho množstva dobre zachovaných chrámov Ptolemaiovského obdobia.²¹⁹

Staroegyptský chrám ako celok mohol symbolizovať jednak svet, respektíve predstavovať akýsi mikrokozmos a skrz jednotlivé časti odrážať jeho štruktúru. Symbolizmus sa odrážal v architektúre i vo výzdobe chrámu a to ako v horizontálnej, tak i vo vertikálnej rovine.²²⁰

Od prostredia naokolo bol chrámový okrsok oddelený ohradným múrom, vybudovaným zväčša zo sušených tehál, ktorý symbolicky chránil vnútorný poriadok chrámu od chaosu okolitého sveta. V období Novej ríše dokonca pripomínal ohradný múr s cimburím a vežami

²¹⁷ KEMP 2006, 254–256; HARING 1997, 1–3.

²¹⁸ HARING 1997, 7–10; SHAFER 1997, 9.

²¹⁹ BAINES 1976, 10.

²²⁰ SHAFER 1997, 7–8.

pevnosť.²²¹ V neskoršom období bývali tehly tohto múru usporiadané do zvlhnutých vrstiev, symbolizujúc tak vodstvo praoceánu Nun.²²²

Vstup do chrámu býval lemovaný pylónovými vežami, zdobenými apotropaickými výjavmi. Najčastejšie sa jednalo o zobrazenie panovníka, ktorý pobíja nepriateľov, (teda symbolicky sily chaosu) v prítomnosti božstva, zachovávajúc tak poriadok chrámu a sveta, alebo o scény lovu.²²³ Pylóny samotné predstavovali symbol achet – horizont, miesto každodenného východu slnka. Pohyb smerom dovnútra chrámu tak symbolizoval denný pohyb slnka po oblohe. Ďalším prvkom nesúcim slnečnú symboliku boli v chrámoch (respektíve pred pylónmi) umiestňované obelisky.²²⁴

Vonkajšie nádvorie (prípadne nádvoría) chrámu bolo okrem kolonády, ktorá ho obklopovala, úplne nezastrešené. Toto nádvorie mohlo byť, aspoň pri špeciálnych príležitostiach, prístupné i bežnému ľudu. Odtiaľ pokračovala cesta do čiastočne osvetlenej, zastrešenej stĺpovej haly. Z nej sa prechádzalo do miestnosti, kde boli na stoloch predstavované obetiny božstvu. Za ňou sa nachádzala vnútorná svätyňa uchováajúca podobu božstva, uloženú v takmer úplnej tme.²²⁵ V tomto bode vidieť jeden z hlavných odklonov amarnských chrámov od “tradičných” architektonických postupov, keďže v ich architektúre je táto hierarchia skôr obrátená²²⁶, čo však bolo v súlade s povahou uctievaného božstva v tom období.²²⁷

Pri ceste do vnútra chrámu sa tiež postupne zvyšovala úroveň podlahy a znižoval sa strop, čím sa svätyňa ocitla v tieni okolitých múrov a symbolicky tak bola úplne chránená (*obr. 34*). Vyvýšená úroveň podlahy odkazovala na mytologický prvotný pahorok, vynárajúci sa z pravodstva. Svätyňa, ako jadro chrámu, tak predstavovala centrum vesmíru.²²⁸ Podľa B. Kempa mohla svätyňa amarnských chrámov symbolizovať Atonov horizont, východné útesy amarnskej planiny.²²⁹

Ak chrám predstavoval svet, tak jeho podlaha znázorňovala zem – močiar a strop nebo. I spodné časti stien bývali dekorované vyobrazeniami papyrusovej húštiny. Význam týchto vyobrazení a symbolika vyvýšenej svätyne ako prvotného pahorku mohla byť ešte umocnená v čase každoročných nílskych záplav, kedy mohla voda zaplaviť aj nižšie položené časti

²²¹ KEMP 2006, 252.

²²² SHAFER 1997, 5; WILKINSON 2000, 77.

²²³ HORNUNG 1992 119.

²²⁴ WILKINSON 2000, 77–78; BAINES 1976, 10.

²²⁵ (Štandardný plán kultového chámu, poväčšine v priebehu času rozširovaný prístavbami) QUIRKE 1992, 80; SHAFER 1997, 6.

²²⁶ Vid' podkapitoly 3.6 a 3.8.

²²⁷ Vid' nasledujúca podkapitola.

²²⁸ WILKINSON 2000, 76–77; BELL 1997, 133.

²²⁹ Vid' podkapitola 3.6

chrámu.²³⁰ Stĺpy na nádvořiach a v halách symbolizovali zväčša vyrastajúce močiarné rastliny ako papyrus (symbol života, Dolného Egypta), lotosy (symbol slnka, stvorenia či znovuzrodenia a Horného Egypta), prípadne i palmy, identifikovateľné na základe zdobených hlavíc.²³¹ V chráme mohla byť tiež vyjadrená severo-južná orientácia krajiny, a to zobrazením heraldických rastlín symbolizujúcich Dolný Egypt po jednej strane chrámovej osi a Horný Egypt po druhej.²³²

Hlavnú časť steny vyplňali skoro vždy vyobrazenia panovníka (hľadiaceho smerom k svätyni) obetujúceho božstvu či viacerým (hľadiacim od svätyně). Panovník mohol byť zobrazený s Červenou korunou Dolného Egypta na severnej stene a s Bielou korunou Horného Egypta na protiaľhlej. Vlys zaplňali malé výjavy skupín božstiev uctievané panovníkom. Podobne bol zdobený i architráv, kde sa však mohli vyskytovať i astronomické výjavy, ktoré ďalej prechádzali na strop. Tiež tu bývali vyobrazené okridlené slnečné disky, vyznačujúce symbolickú cestu slnka skrz chrám. Strop býval zdobený hviezdami, predstavujúc bohyňu nebies, Nut.²³³

Popísaná symbolika teda spája dve sféry – pozemskú a nebeskú. V súvislosti s chrámami sa však objavuje i symbolika tretej sféry - podsvetnej. Chrám bol i symbolickým miestom obnovy a regenerácie. Vyskytovali sa v ňom i symbolické portály do zászvetia – nepravé dvere, v neskoršom období tiež mohol obsahovať hrobky²³⁴, či boli hrobky konštruované do podoby chrámov a podobne.²³⁵ Rovnako i v amarnských chrámoch dochádzalo k spojeniu so zászvetím, avšak z hľadiska novej doktríny. V nej bol podsvetný boh Usir zavrhnutý. Ani hrobky obyvateľov mesta sa nenachádzali na ľavom brehu Nílu, ale boli situované v útesoch na východe, na mieste, odkiaľ vychádzalo slnko. Van Dijk udáva, že zosnulí v tejto dobe neodchádzali do podsvetia, ale v noci v týchto hrobkách iba “spali” a ich zmŕtvychvstanie prebiehalo s východom slnka – Atona, s ktorým cez deň prebývali v chráme, kde sa živili predkladanými obetami.²³⁶

²³⁰ HORNUNG 1992, 123–124; WILKINSON 2000, 77.

²³¹ ARNOLD 1999, 292.

²³² WILKINSON 1999, 66.

²³³ BAINES 1976, 11–12; WILKINSON 1999, 66.

²³⁴ Napríklad chrámový okrskok v Tanide (DODSON 2012, 66).

²³⁵ WILKINSON 2000, 78–79.

²³⁶ VAN DIJK 2003, 277.

4.3 Špecifiká amarnských chrámov

4.3.1 Architektúra

Jedným z najmarkantnejších rozdielov, ktorým sa Atonove chrámy líšili od štandardného chrámu Novej ríše pred amarnským obdobím, bola skutočnosť, že prevažná časť chrámov ostala nezastrešená. Týmto bol opustený systém postupného prechodu od počiatočných osvetlených častí chrámu až k tmavej svätyni na konci.

Plány Atonových chrámov, hoci ostávali symetrické, sa v značnej miere odlišovali od štandardného základného delenia plánu chrámov stanoveného v období Novej ríše, členeného na otvorené nádvorie, stĺpovú sieň a vnútornú uzavretú svätyniu s vedľajšími kultovnými a pomocnými miestnosťami. Vstup do chrámového okrsku bol síce, podobne ako pri "štandardnom pláne" chrámu, zdôraznený pylónovými vežami²³⁷, avšak kvôli šírke prechodu nebol uzavretý dverami. Typická bola v priechodoch takzvaná prelamovaná rímsa.²³⁸ Oba tieto aspekty tak umožňovali, nielen zo symbolického hľadiska, nepreerušný prechod slnečných lúčov skrz chrám.²³⁹

Prevažnú časť oboch hlavných Atonových chrámov v Amarne tvorili nádvorcia.²⁴⁰ Nový prvok, objavujúci sa iba v tomto období²⁴¹, predstavovalo práve množstvo tu do radov usporiadaných obetných stolov. Staršia teória A. Badawyho uvádza, na základe súčtu počtu týchto stolov (365) na jednotlivých nádvořiach *Gm-p3-itn* (bez druhého nádvorcia s hlavným oltárom), že každý stôl mal slúžiť pre predstavenie obetí počas jedného dňa v roku.²⁴² Novšie zdroje však uvádzajú vyšší počet obetných stolov.²⁴³ Ďalším z netypických architektonických prvkov, ktorý sa objavoval len u týchto chrámov, boli už spomínané výbežky stien svätýň v oboch chrámoch, tvaru písmena L.²⁴⁴

Narozdiel od tmavých uzavretých svätýň ukrývajúcich podobu božstva, chránenú pred okolitým svetom v štandardných chrámoch v predamarnskom období, v Atonových chrámoch predstavovalo najposvätejšie časti nezastrešené nádvorie, na ktorom bol umiestnený hlavný

²³⁷ WILKINSON 2000, 24.

²³⁸ REDFORD 1984, 75–76.

²³⁹ ARNOLD 2003, 24.

²⁴⁰ Vid' podkapitola 3.6 a 3.8.

²⁴¹ BADAWY 1962, 79.

²⁴² Vid' BADAWY 1962, 82.

²⁴³ KEMP 2012, 92.

²⁴⁴ Vid' podkapitola 3.6 a 3.8.

oltár.²⁴⁵ Chrám totižto v tomto prípade nebol sídlom boha v zmysle, že by v ňom prebývala trojrozmerná podoba božstva, ktorá ho personalizovala, keďže, ako vraví J. Assmann, „amarnské náboženstvo nepozná kultovné obrazy.“²⁴⁶ Pretože bol oficiálnym božstvom Aton, zosobnený svetlom slnka na oblohe, v súlade s jeho kultom boli oltáre s predkladanými obetami plne prístupné slnečným lúčom. Istú podobnosť so „štandardnými chrámami“ však v tomto prípade môžeme badať vo vstupe do týchto častí. V prípade svätýň oboch Atonových chrámov bránili priamemu vstupu, namiesto dverí, dve prekrývajúce sa priečky, ktoré tak i symbolicky chránili a vymedzili tento najposvätejší priestor. Došlo tak k zamedzeniu prístupu i pohľadov nezainteresovaných osôb. Šlo o štandardný postup, nakoľko v egyptských chrámoch bývali tieto ich najdôležitejšie časti prístupné len najvyššej skupine kňazov.²⁴⁷ Podobnosť môžeme vidieť i vo výškovej úrovni svätýň v štandardných chrámoch predamarnského obdobia a v najposvätejších priestoroch amarnských chrámov. I druhé spomínané boli vyššie položené oproti úrovni podlahy chrámu, prístupné ale rampami.²⁴⁸

K ďalším špecifikám týchto stavieb sa radí nový typ stavebných blokov menšej unifikovanej veľkosti - talatov, ktoré predstavovali inováciu, prvýkrát využitú pri stavbe Achnatonových chrámov v Karnaku a ďalej používanú v amarnských stavbách.²⁴⁹

4.3.2 Výzdoba

Ďalším zo špecifik, ktorými sa Achnatonove chrámy odlišovali od chrámov (nielen) predchádzajúceho obdobia bol ich výzdobný štýl. Počas jeho vlády došlo k radikálnemu odklonu od dovtedy zaužívaného umeleckého štýlu a nastúpil štýl nový. Jeho rané štádium, z obdobia začiatku panovníkovej vlády, sa odzrkadľuje vo výzore kolosálnych sôch faraóna, ktoré stáli v Atonovom chráme v Karnaku²⁵⁰ (*obr. 35*). Tu došlo k zmene tradičnej ikonografie panovníka a k akejsi deformácii tváre i postavy. Došlo k opusteniu idealizovaného zobrazenia a k zvýrazneniu či až expresívnemu zachyteniu fyzických nedokonalostí. Charakteristickými znakmi tohto nového štýlu zobrazenia sú tu hrubé, tučné stehná, široké boky, ovisajúce brucho. Pretiahnutá, úzka hlava je posadená na dlhšom krku. Špecifické sú dlhá brada, vysoké líčne kosti a prepadnuté líca, dlhý úzky nos, plné pery,

²⁴⁵ Vid' podkapitola 3.6 a 3.8.

²⁴⁶ ASSMANN 2002, 251.

²⁴⁷ Vid' podkapitola 3.6 a 3.8.

²⁴⁸ Nesymbolizovali ale zrejme prvotný pahorok (vid' podkapitola 3.6 a 4.2).

²⁴⁹ Vid' podkapitola 2.1.

²⁵⁰ ALDRED 1973, 29–30.

vysoko posadené, šikmé, štrbinové oči.²⁵¹ Podobné zobrazenia môžeme nájsť aj na reliéfoch (*obr. 36*). Rovnakým spôsobom ako panovník je zobrazovaná i jeho manželka a ich dcéry (*obr. 37*). Tvár Nefertiti dokonca vykazuje veľmi podobné črty ako tvár faraóna (*obr. 38*). Podľa D. Arnoldovej²⁵², keďže faraón bol zástupcom boha na zemi a bohovia mali v zobrazovaní podobné črty ako panovník, by mohlo dávať zmysel, že „mali črty jeho manželky zabezpečiť podiel na panovníkovom blízkom vzťahu k bohom.“ Práve nevídaná dôležitosť zobrazovania faraónovej manželky²⁵³ v alebo i bez prítomnosti Achnatona na niektorých výjavoch, bola ďalším neobvyklým javom typickým pre toto obdobie, rovnako ako fakt, že vo väčšine vyobrazení je spolu kráľovský pár doplnený jednou či viacerými dcérami²⁵⁴ (*obr. 39*). Dôraz sa v tomto období kládol tiež na výjavy z bežného života.²⁵⁵

K ďalšiemu vývoju došlo po presídlení do nového hlavného mesta, Achetatonu. Tamojšie vyobrazenia totiž vykazujú jemnejšie zachytenie jednotlivých detailov, zaoblenejšie línie, narozdiel od strojenejších a uhlovejších detailov zobrazení pochádzajúcich z Karnaku. Tieto zmeny mohli byť spôsobené i povolaním nových remeselníkov. C. Aldred²⁵⁶ považuje za ďalšiu z inovácií charakteristický spôsob zobrazenia vyjadrenia emócií. Tie sú vyjadrené tiež skrz pohyb rúk a zachytenie prstov, pričom ľavá a pravá ruka sú zobrazené anatomicky správne.

Či sa takáto reprezentácia faraóna a následne (nielen) jeho rodiny, odvíjala od jeho skutočného fyzického postihnutia alebo nie, stále nie je známe. Mohlo sa jednať len o nový štýl, ktorým mal byť panovník odlišený od vyobrazení bežných ľudí.²⁵⁷

4.4 Zmeny v chrámovej architektúre v poamarnskom období

Po smrti panovníka Achnatona a opustení Achetatonu skončila éra panovania Atona i éra jeho chrámov. Za vlády nasledujúcich panovníkov Novej ríše zaznamenávame nielen návrat k predamarnskému náboženskému usporiadaniu v čele s Amonom v Tébach, obnovovanie nápisov a vyobrazení jeho mena, ale v základoch tiež opätovný návrat k “štandardnému”

²⁵¹ ALDRED 1961, 24, 28; ARNOLD 1997, 18; STEVENSON SMITH 1981, 304.

²⁵² ARNOLD 1997, 18.

²⁵³ kráľovský pár spolu s Atonom totiž mohli predstavovať božskú triádu, individuálne uctievanie Atona zrejme prebiehalo skrz uctievanie panovníka či kráľ. páru spolu (viď poznámka 30).

²⁵⁴ Vid' podkapitola 2.2., ALDRED 1973, 68.

²⁵⁵ WILKINSON 2000, 45–46.

²⁵⁶ ALDRED 1973, 79.

²⁵⁷ REEVES 2003, 150–152; ARNOLD 1997, 19.

plánu v architektúre novoríšskych chrámov.²⁵⁸ Tieto chrámy sa opäť stali sídlami božstva s jeho podobou uloženou v najposvätnejšej časti chrámu – tmavej svätyni, ktorá tvorila jeho jadro.²⁵⁹

Opustená bola v poamarnskom období aj dôležitá technická inovácia – používanie talatátov. Tie sa naopak, vďaka svojej veľkosti, stali ľahko dostupným materiálom pri rozoberaní Achnatonových kamenných stavieb v Karnaku a Amarne. Znovupoužitie však poslúžili len do základov nových stavieb či ako výplň budovaných pylónov.²⁶⁰ Dôvodom pre opustenie systému budovania stavieb z talatátov mohol byť, ako Van Dijk udáva²⁶¹, i fakt, že reliéfne vyobrazenia vytvárané na takýchto stenách vyžadovali náročnejšiu úpravu podkladu, často i značné množstvo omietky, ktorá by zakrývala spoje medzi jednotlivými blokmi. Okrem väčšej spotreby materiálu tento postup istotne znamenal aj zväčšené nároky na objem práce a času. V nových stavbách i prístavbách boli opäť využívané veľké kamenné bloky. Opustený bol tiež Achnatonov umelecký štýl.

Architektonickým prvkom typickým pre amarnské obdobie, ktorý sa ale používal aj po jeho konci, bola prelamovaná rímsa. Tá sa zachovala až do Ptolemaiovského a Rímskeho obdobia. Umožňovala nielen lepší prechod slnečných lúčov (čo bol zrejme hlavný dôvod jej využitia v amarnských stavbách) ale napríklad i uľahčenie pri prenášaní sochy božstva na bárke.

I ku koncu Novej ríše si chrámy zachovávajú “štandardný plán” usporiadania jednotlivých priestorov pozdĺž hlavnej osi, avšak strácajú dojem rozľahlosti priestorov chrámov 18. dynastie. Jednotlivé vnútorné priestory sú užšie, v hypostylových halách sú kratšie interkolumniá a vytvárajú tak dojem stiesnenosti, ktorý sa prejavuje i v chrámových nádvořiach obklopených stĺporadím - príkladmi môžu byť chrám v Medinet Habu budovaný za Ramessa III. či Chonsuov chrám v Karnaku.²⁶²

²⁵⁸ Vid' podkapitola 4.3.

²⁵⁹ WILKINSON 2000, 24–26.

²⁶⁰ Vid' podkapitoly 2.2 a 3.10.

²⁶¹ VAN DIJK 2003, 274.

²⁶² ARNOLD 1999, 26, 28.

Záver

Podoba chrámovej architektúry amarnskej doby v Egypte bola priamo ovplyvnená vtedajšou náboženskou situáciou. Slnéčné božstvo a jeho kult patrili v starovekom Egypte k jedným z najvýznamnejších. Slnéčný boh Re bol, v spojení s prvotným božstvom Atumom, podľa heliopolskej kozmogónie stvoriteľom všetkého a ako prvý vládca bol spájaný i s panovníckou mocou. Veľký význam slnečného kultu je doložený i počas Novej ríše, za vlády Amenhotepa III. a následne jeho syna, Amenhotepa IV.

Krátko po začiatku vlády Amenhotepa IV. však dochádza k radikálnej zmene v chrámovej architektúre. Nový panovník začína svoj stavebný program v Karnaku výstavbou chrámov dedikovaných už len novej forme slnečného božstva – slnečnému disku, Atonovi.

Hoci sa tieto stavby nedochovali, podľa nápisov sa jednalo hlavne o 4 chrámy, označené ako *Gm(t)-p3-itn*, *Hwt-bnbn*, *Rwd-mnw-n-itn-r-nhh* a *Tni-mnw-n-itn-r-nhh*.²⁶³ Dodnes sa podarilo lokalizovať len *Gm(t)-p3-itn*, ktorý stál na východ od chrámového okrsku Amon-Rea. Zriedkavejšie nápisy dokladajú výstavby i ďalších štyroch stavieb nejasného určenia.

Na výstavbu týchto chrámov použil panovník prevažne pieskovec z lomov v Gebel el-Silsile. Tento však nebol zväčša získavaný vo forme veľkých kamenných blokov, ako bývalo zvykom. Za vlády Amenhotepa IV., zrejme z dôvodu urýchlenia výstavby, získavajú bloky unifikovanú veľkosť približne 27x27x54 cm.²⁶⁴ Moderný názov pre takýto blok je arabské slovo *talatat*.

Približne v 5. roku vlády²⁶⁵ faraóna dochádza k ukončeniu stavebnej činnosti v Tébach. Panovník si mení meno na Achnaton a presúva sa s dvorom do novobudovaného hlavného mesta, Achetatonu, dnešnej Amarny. Prvé informácie o lokalite máme z čias Napoleonovej výpravy do Egypta. Od 19. stor. skúmali lokalitu najmä britské a nemecké výpravy a od 70. rokov 20. stor. vedie výskum Amarny Barry Kemp.

Novovybudované mesto sa roprostieralo na východnom brehu Nílu, na planine z východnej strany ohraničenej vápencovými útesmi. V ich úbočiach sa nachádzali skalné hrobky panovníckej rodiny a hodnostárov. Jednotlivé časti mesta prepájala zo severu na juh komunikácia, označená dnes ako Kráľovská cesta. Dve hlavné amarnské chrámy stáli v Centrálnom meste.

²⁶³ TAWFIK 1976, 61.

²⁶⁴ ARNOLD 2003, 238.

²⁶⁵ REDFORD 1987, 137.

Ako stavebný materiál slúžili pri výstavbe chrámov prevažne sušené tehly a kameň – pieskovec a hlavne vápenec, podobne ako pri výstavbe v Karnaku, vo forme talatátov. Použitý bol i sadrový betón a drevo. Pre sochársku výzdobu sa využívala najmä žula, grandiorit či kremenec.

Hlavný problém pri skúmaní amarnských chrámov predstavuje stav ich dochovania – často sa z nich totiž dochovali ledva základy. Pri vizualizácii ich niekdajšej podoby pomáhajú i maľované výjavy na stenách skalných hrobiek Achnatonových hodnostárov.

Hlavné Atonove chrámy v meste boli *Pr-itn*, označovaný dnes ako Veľký Atonov chrám a *Hwt-itn*, označovaný ako Malý Atonov chrám. *Pr-itn* tvorili dve hlavné časti, *Gm-p3-itn*, umiestnená na začiatku okrsku a svätyňa na jeho konci. Od seba boli vzdialené približne 240 m.²⁶⁶ *Gm-p3-itn* tvorili dve stĺpové kolonády (*Pr-hʿi*) a 6 za sebou nasledujúcich ohradených, nezastrešených nádvorí, vyplnených obetnými stolmi. Centrum posledných dvoch nádvorí zrejme zaberali hlavné oltáre.

Pôvodnú tehlovú svätyňu v chráme nahradila kamenná. Svätyňa obdĺžnikového tvaru pozostávala vpredu z otvorenej platformy nesúcej obetné stoly, prístupnej zo západu rampou. Mierne vyvýšené, rovnako nezastrešené nádvorie zadnej časti svätyne lemovali po okrajoch kaplnky s obetným stolom. Priamemu vstupu na toto nádvorie bránili prekrývajúce sa priečky. V jeho strede sa zrejme nachádzal hlavný oltár. Zo strán ho lemovali obetné stoly. Chrámový okrsk obklopoval ohradný múr zo sušených tehál. Hlavný vchod bol umiestnený medzi pylónmi, priestor medzi ktorými bol ale príliš široký na to, aby mohol byť uzavretý dverami.

S chrámom boli späté i ďalšie stavby, takzvaná Hala cudzineckého tribútu – zrejme postranný vchod k svätyni, úradná rezidencia hodnostára Panehsyho či rozľahlá pekáreň, nachádzajúca sa na juh od chrámového okrsku.

Chrámový okrsk *Hwt-itn* bol rozdelený na tri časti, neuzavreté prechody medzi ktorými tiež lemovali pylónové veže zo sušených tehál. Ohradný múr dopĺňali piliere, ktoré ale zrejme nemali funkčnú úlohu. Prvé nádvorie vyplňal pôvodne veľký oltár zo sušených tehál, ktorý bol neskôr zbúraný. Na druhom sa dochovali stopy po stavbe, pripomínajúcej kňazské obydlie. Tretie nádvorie vyplňala veľmi podobná svätyňa ako v *Pr-itn*. V strede oboch jej nádvorí sa nachádzal hlavný oltár, lemovaný po stranách menšími. Priamemu vstupu na jej druhé nádvorie opäť bránili prekrývajúce sa priečky. Po smrti Achnatona, za vlády jeho nástupcu, bol hlavný vstup a ďalšie prechody prestavané do kameňa a v hlavnom vsupe bola vybudovaná štvorcová platforma.

²⁶⁶ KEMP – GARFI 1993, 54.

Okrem týchto dvoch hlavných chrámov bolo mimo hlavné časti mesta vybudovaných viacero kultovných stavieb, respektíve komplexov. Medzi nimi i stavby identifikované ako slnečné chrámy. K nim patril napríklad komplex s pavilónmi a záhradami s názvom Maru Aton, ďalší známy pod miestnym názvom Kom el-Nana či lokalita el-Mangara. Novodobý názov Púštne oltáre označoval skupinu 5 platforiem vybudovaných na severe amarnskej planiny.

Po smrti Achnatona, za vlády Tutanchamona dochádza k opusteniu Achetatonu. Nástupom Horemheba na trón potom začína systematické rozoberanie kamenných stavieb v Karnaku i Amarne. Talataty boli znovupoužité pri výstavbe nových monumentov, najmä v Tébach a Hermopolise.

Rovnako ako v prípade chrámov Novej ríše obecné, aj význam chrámov amarnskej doby sa odzrkadľoval nielen v náboženskej, ale i v politickej a ekonomickej rovine. V chrámovom okrsku tak mohli byť situované i sklady, sýpky a podobne.

Zo symbolického hľadiska predstavoval chrám akýsi mikrokozmos. Symbolika sa odráža v jeho architektúre i vo výzdobe. Cesta chrámom od pylónov k svätyni pripomínala cestu slnka po oblohe, od pylónov symbolizujúcich achet, horizont, odkiaľ slnko vychádzalo až po svätyňu, v prípade amarnských chrámov v otvorenom priestore. Podsvetná sféra sa v amarnských chrámoch odrážala okrem iného v predstave, že zosnulí prebývali cez deň v chráme, kde participovali na predkladaných obetných.²⁶⁷

Hlavnými rozdielmi, ktorými boli Atonove chrámy špecifické bolo popretie dovtedajšej symboliky prechodu z osvetlených častí chrámu do tmavej, skrytej chránenej svätyně so sochou božstva. V súlade s novým kultom boli totiž tieto chrámy zväčša nezastrešené, i oltáre v svätyni plne prístupné slnečným lúčom oficiálneho božstva, Atona. Narozdiel od „štandardných chrámov“ však tieto neobsahovali jeho trojrozmernú podobu. Ďalším rozdielom oproti „štandardným“ egyptským chrámom boli otvorené prechody medzi pylónmi a prelamovaná rímsa. Výrazné zmeny nastali i vo výzdobnom štýle. Od idealizácie v zobrazovaní sa prešlo až takmer ku karikatúre, zvýraznení fyzických abnormalít pri vyobrazení kráľovskej rodiny či najvyšších hodnostárov. Výjavy dostali „živší“, intímnejší charakter.

Po smrti Achnatona bola Amarna opustená a neudržala sa ani ním zavedená náboženská reforma. Kulty ostatných božstiev spolu s Amonovým boli obnovené. Chrátová architektúra sa opäť navracia k „štandardnému“ plánu novoríšskych chrámov a opustený bol i systém používania talatatov na ich výstavbu. Tie boli opäť nahradené veľkými kamennými blokmi.

²⁶⁷ VAN DIJK 2003, 277.

Zoznam použitej literatúry

ALDRED, C. 1973: *Akhenaten and Nefertiti*. London.

ALLEN, J.P. 1997: The Religion of Amarna. In: O'Neill, J.P. (ed.): *Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt*. New York, 3–6.

ALLEN, J.P. 2005: *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Atlanta.

ARNOLD, D. 1999: *Temples of the Last Pharaohs*. New York.

ARNOLD, D. 2003: *The Encyclopedia of Ancient Egyptian Architecture*. Cairo.

ARNOLD, D. 1997: An Artistic Revolution: The Early Years of King Amenhotep IV/Akhenaten. In: O'Neill, J.P. (ed.): *Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt*. New York, 17–40.

ASSMANN, J. 2009: *Egyptian Solar Religion in the New Kingdom. Re, Amun and the Crisis of the Polytheism*. London.

ASSMANN, J. 2002: Egypt. *Theologie a zbožnost rané civilizace*. Praha.

BADAWY, A. 1965: *Ancient Egyptian Architectural Design: A Study of the Harmonic System*. London.

BADAWY, A. 1966: *Architecture in Ancient Egypt and Near East*. Massachusetts.

BADAWY, A. 1956: Maru-Aten: Pleasure Resort or Temple? *The Journal of Egyptian Archaeology* 42, 58–64.

BADAWY, A. 1962: The Symbolism of the Temples at Amarna. *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 87, 79–95.

- BAINES, J. 1997: Temples as symbols, guarantors and participants in Egyptian civilization. In: Quirke, S. 1997 (ed.): *The Temple in Ancient Egypt*. London, 216–235.
- BAINES, J. 1976: Temple Symbolism. *Royal Antropological Institute newsletter* 15, 10–15.
- BARD, K. A. 1999 : *Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt*. London.
- BARD, K. A. 2007: *Introduction to the Archaeology of Ancient Egypt*. London.
- BELL, L. 1997: The New Kingdom „Divine“ Temple: The Example of Luxor. In: Shafer, E. B. (ed.): *Temples of Ancient Egypt*. New York, 127–184.
- BICKEL, S. 2010: Heliopolis in Antiquity. In: Van Loo, A. – Bruwier, M.-C. (eds.): *Heliopolis*. Brussels, 26–30.
- BLYTH, E. 2006: *Karnak: Evolution of a Temple*. Abingdon.
- BORCHARDT, L. – RICKE, H. 1980: *Die Wohnhäuser in Tell el-Amarna*. Berlin.
- BRUWIER, M.-C. 2010: From Heliopolis to Alexandria. In: Van Loo, A. – Bruwier, M.-C. (eds.): *Heliopolis*. Brussels, 24–25.
- DAVIES, N. De G. 1903: *The Rock Tombs of El Amarna. Part I.- The tomb of Meryra*. London.
- DAVIES, N. De G. 1905: *The Rock Tombs of El Amarna. Part III.- The Tombs of Huya and Ahmes*. London.
- DAVIES, N. De G. 1905: *The Rock Tombs of El Amarna. Part II.- The Tombs of Panehesy and Meryra II*. London.
- DAVIES, N. De G. 1908: *The Rock Tombs of El Amarna. Part VI.- Tombs of Parennefer, Tutu, and Ay*. London.
- DODSON, A. 2009: *Amarna Sunset: Nefertiti, Tutankhamun, Ay, Horemheb, and the Egyptian Counter- Reformation*. Cairo.

DODSON, A. 2012: *Afterglow of Empire*. Cairo.

FAIRMAN, H. W. 1951: The Inscriptions. In: Pendlebury, J.S. (ed.): *The City of Akhenaten, part III.: The Central City and the Official Quarters. The Excavations at Tell el-Amarna During the Seasons 1926-27 and 1931-36*. London, 143–223.

FRANKFORT, H. 1927: Preliminary Report on the Excavations at Tell el-'Amarnah 1926-1927. *Journal of Egyptian Archaeology* 13, 209–218.

FRANKFORT, H. – PENLDEBURY, J.D.S. 1933: *The City of Akhenaten, part II.: The North Suburb and the Desert Altars. The Excavations at Tell el-Amarna During the Seasons 1926-1932*. London, 101-102.

GARFI, S. – KEMP, B. J. 1987: The Amarna Survey: Sanctuary of the Great Aten Temple. In: Kemp, B. J. (ed.): *Amarna Reports IV*. London, 103–114.

GOHARY, J. 1992: *Akhenaten's Sed-Festival at Karnak*. Padstow.

HAENY, G. 1997: New Kingdom „Mortuary Temples“ and „Mansions of Million Years“. In: Shafer, E. B. (ed.): *Temples of Ancient Egypt*. New York, 86–126.

HARING, B.J.J. 1997: *Divine Households. Administrative and Economic Aspects of the New Kingdom Royal Memorial Temples in Western Thebes*. Leiden.

HARRELL, J. 2001: Ancient quarries near Amarna. *Egyptian Archaeology* 19, 36–38.

HORNUNG, E. 1996: *Conceptions of God in Ancient Egypt. The One and the Many*. New York.

HORNUNG, E. 1992: *Idea into Image*. Princeton.

IKRAM, S. 1989: Domestic Shrines and the Cult of the Royal Family at el-'Amarna. *The Journal of Egyptian Archaeology* 75, 89–101.

KEMP, B. J. 2006: *Anatomy of a Civilization*. Abingdon.

- KEMP, B. J. – Garfi, S. 1993: *A Survey of the Ancient City of El-'Amarna*. London.
- KEMP, B. J. 1995: Outlying Temples at Amarna. In: Kemp, B.J. (ed.): *Amarna Reports VI*. London, 411–461.
- KEMP, B.J. 1987: Report on the 1986 Amarna Survey. In: Kemp, B.J. (ed.): *Amarna Reports IV*. London, 103–114.
- KEMP, B. J. 2012: *The City of Akhenaten and Nefertiti. Amarna and its People*. London.
- KEMP, B.J. 2012: Tell el-Amarna, 2011-2012. *The Journal of Egyptian Archaeology* 98, 1–26.
- KEMP, B.J. 2013: Tell el-Amarna, 2012-2013. *The Journal of Egyptian Archaeology* 99, 1–34.
- KEMP, B.J. 2014: Tell el-Amarna, 2013-2014. *The Journal of Egyptian Archaeology* 100, 1–34.
- KEMP, B. J. 1995: The Kom el-Nana Enclosure at Amarna. *Egyptian Archaeology* 6, 8–9.
- KEMP, B. J. 1977: The City of El-Amarna as a Source for the Study of Urban Society in Ancient Egypt. *World Archaeology* 9/2, 123–139.
- KLEMM, R. – KLEMM, D. D. 1993: *Stones and Quarries in Ancient Egypt*. London.
- LEPROHON, R. J. 1988: Cultic Activities in the Temples at Amarna. In: Reford, D.B. (ed.): *The Akhenaten Temple Project. Volume II.: Rwd-mnw and Inscriptions*. Toronto, 47–52.
- MALLINSON, M. 1995: Excavation and Survey in the Central City, 1988-92. In: Kemp, B.J. (ed.): *Amarna Reports VI*. London, 169–215.
- MALLINSON, M. 1989: Investigation of the Small Aten Temple. In: Lloyd, A. B.(ed.): *Amarna Reports V*. London. 115–142.
- MORENZ, S. 1996: *Egyptian Religion*. New York.

MURNANE, W. J. – VAN SICLEN III, CH. C. 1993: *The Boundary Stelae of Akhenaten*. London.

NEWTON, F. G. 1924: Excavations at El-Amarnah, 1923-1924. *The Journal of Egyptian Archaeology* 10, 289-298.

NUZZOLO, M. 2015: The *Sed*-festival of Niuserra and the Fifth Dynasty Sun Temples. In: Der Manuelian, P. – Schneider, T. (eds.): *Towards a New History for the Egyptian Old Kingdom. Perspectives on the Pyramide Age*. Leiden, 366-392.

PEET, T. E. – Woolley, L. C. 1923: *The City of Akhenaten, part I.: Excavations of 1921 and 1922 at El - 'Amarneh*. London.

PENDLEBURY, J. D. S. 1935: *Tell el-Amarna*. London.

PENDLEBURY, J.S. 1951: *The City of Akhenaten, part III.: The Central City and the Official Quarters. The Excavations at Tell el-Amarna During the Seasons 1926-27 and 1931-36*. London.

PETRIE, W. M. F. 1984: *Tell el-Amarna*. London.

PINCH, G. 2002: *Egyptian Mythology: A Guide to the Gods, Goddesses, and Traditions of Ancient Egypt*. Oxford.

QUIRKE, S. 2000: *Ancient Egyptian Religion*. London.

QUIRKE, S. 2001: *The Cult of Ra. Sun Worship in Ancient Egypt*. New York.

REEVES, N. 2003: *Achnaton, Falešný Egyptský Prorok*. London.

REDFORD, D. B. 1984: *Akhenaten: The Heretic king*. Princeton.

REDFORD, D. B. 1976: Akhenaten, Nefertity and the Princesses. In: Smith, R.W. – Redford, D.B. (eds.): *The Akhenaten Temple Project. Volume I.: Initial Discoveries*. Warminster.

76–94.

SANDMAN, M. 1938: *Texts from the Time of Akhenaten*. Bruxelles.

SHAFFER, E. B. 1997: Temples, Priests and Rituals: An Overview. In: Shafer, E. B. (ed.): *Temples of Ancient Egypt*. New York, 1–29.

SMITH, R.W. 1976: Description of the Project. In: Smith, R.W. – Reford, D.B. (eds.): *The Akhenaten Temple Project. Volume I.: Initial Discoveries*. Warminster, 1–18.

SPENCER, A. J. 1979: *Brick Architecture in Ancient Egypt*. Guildford.

STEVENS, A. 2006: *Private Religion at Amarna. The material evidence*. Oxford.

STEVENSON SMITH, W. 1981: *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. Hong Kong.

STRUDWICK, N. – STRUDWICK, H. 1999: *Thebes in Egypt. A Guide to the Tombs and Temples of Ancient Luxor*. New York.

TAWFIK, S. 1976: Aten and the Names of His Temple(s) at Thebes. In: Smith, R.W. – Reford, D.B. (eds.): *The Akhenaten Temple Project. Volume I.: Initial Discoveries*. Warminster, 58–63.

TIMME, P. 1917: *Ausgrabungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Tell el-Amarna II.: Tell el-Amarna vor der Deutschen Ausgrabung im Jahre 1911*. Leipzig.

TRAUNECKER, C. 2001: *The Gods of Egypt*. London.

UPHILL, E. P. 1970: The Per Aten at Amarna. *Journal of Near Eastern Studies* 29/3, 151–166.

VAN DIJK, J. 2003: The Amarna Period in the Later New Kingdom (1352-1069). In: Shaw, I. (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford. 265–307.

VERNER, M. 2010: *Chrám světa. Svatyně, kultury a mysteria starověkého Egypta*. Praha.

WATTERSON, B. 2003: *Gods of Ancient Egypt*. Sparkford.

WEIGALL, A. 1923: *Life and Times of Akhnaton. Pharaoh of Egypt*. London.

WILKINSON, R. H. 1999: *Symbol & Magic in Egyptian Art*. London.

WILKINSON, R. H. 2000: *The Complete Temples of Ancient Egypt*. New York.

WILKINSON, R. H. 2003: *The Complete Gods and Goddesses of Ancient Egypt*. London.

WOOLLEY, L. 1922: Excavations at Tell el-Amarna. *The Journal of Egyptian Archaeology* 8, 48–64.

<http://www.amarnaproject.com/documents/pdf/Amarna-Royal-Tombs.pdf> (4. mája 2017).

http://www.amarnaproject.com/pages/recent_projects/index.shtml (4. mája 2017).

http://amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/ancient_quarries/index.shtml (4. mája 2017).

http://www.amarnaproject.com/pages/preservation/small_aten.shtml (4. mája 2017).

http://amarnaproject.com/pages/amarna_the_place/komelnana/index.shtml (21. apríla 2017).